

ИЗДАНИЕ
НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2007 г.

ГОДИНА LXIII
КНИЖКА 1-2

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Г. Марков (главен редактор),
Кр. Шарова (зам. главен редактор),
Л. Любенова, Ил. Илиев, К. Коцев,
О. Маждакова, С. Пинтев,
А. Запрянова, Г. Никова,
Е. Вечева, А. Димитров

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

Институт по история при БАН
София – 1113
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
Телефон: 979–29–14
<http://www.ipregled.hit.bg>
e-mail: ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:
А. Василева-Якимова

Превод на резюмета:
Мария Станимирова

Предпечатна подготовка:
Кр. Анастасов, Р. Прахова

Формат 70x100/16 Печатни коли 18,5
Тираж 400

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии и съобщения

- Г. Владимиров – Темата за Волжка България в българската историческа книжнина от Освобождението до 90-те години на XX в. – един проблем с продължение 3
Х. Иналджък (*Турция*) – Аполония (Пулуния) – Танър Иъкдъгъ: към хронологията на османските завоевания по Балканите (1354–1371) 16
В. Бонева – Българският църковен въпрос и устройственият събор на Цариградската патриаршия (октомври 1858 г. – февруари 1860 г.) ... 42
Т. Галунов – Парламентарни избори и нарушения през 1927 г. 85
В. Божинов – Народно социално движение – Сговор 1932–1934 г. 114
Й. Мантарлиев – Изборите за народни съвети в НР България през 1949 г. 134
Р. Йотова – Другото лице на Стената. Ролята на 13 август 1961 г. в отношенията на държавите от социалистическия блок към ГДР 168
Р. Чукова – България и Казахстан: петнадесет години от установяването на дипломатически отношения 191

Помощни исторически науки

- К. Коожухаров – Комуникативни нива на текста в историческите източници 221

Рецензии и отзиви

- R. Rashew – Станислав Станилов. Художествният метал на българското ханство на Дунав (7–9 век). Опит за емпирично изследване (Stanislav Stanilov. Die Metallkunst der Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). София, Изд. „Класика и стил“, 2006. 323 с.... 228
Ф. Хузин – Ново за двете Българии: Волжка и Дунавска. Георги Владимиров. Дунавска и Волжка България. Формиране и промяна на културните модели (VII–XI в.). София, Изд. Орбел, 2005. 158 с.... 232
Г. Георгиева – Provincial Elites in the Ottoman Empire. (Османски провинциални елити). Ed. Antonios Anastasopoulos. Rethymno, Crete University Press, 2005. xxviii + 367 pp. 235
Г. Георгиева – Michael Ursinus. Gnevańice Administration (Sikayet) in an Ottoman Province. (Михаел Урсинус. Администриране на жалбите в една османска провинция). The Kaymakam of Rumelia's 'Record

БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС И УСТРОЙСТВЕНИЯТ СЪБОР НА ЦАРИГРАДСКАТА ПАТРИАРШИЯ (ОКТОМВРИ 1858 Г. - ФЕВРУАРИ 1860 Г.)

Вера Бонева

През пролетта и лятото на 1856 г. българското църковно-национално движение навлиза в нова фаза. Лансираните в предходните десетилетия претенции за „единородни“ владици и за отстраняване на пречките пред българската етно-културна дейност са заменени с искането за пълна църковна самостоятелност¹. Това искане е лансирано в общонационално прошение, депозирано в правителствената канцелария на Османската империя² два месеца след прокламиране на етапния реформен акт, известен с името Хатихумаюн (6/18 февруари 1856 г.). Посрещната с яростна съпротива от страна на Цариградската патриаршия³, българската програма за съзиждане на самостоятелна църковна йерархия е подкрепена с поредица от опити за спечелване на правителствена подкрепа и на подкрепата на делегираните в Цариград чужди посланици. Осьществена е и мащабна за тогавашните информационни възможности пропагандна кампания на несъмнено обвързаната с идеологемите на националния суверенитет концепция за пълна църковна самостоятелност. Активните антипатриаршески действия на регионалните елити в Пловдив и Търново, Самоков и Шумен, Силистра и Сливен през 1857 и 1858 г. демонстрират по категоричен начин разширяващата се популярност на идеята за решително скъсване със структурите и креатурите на Вселенския престол.

¹ Относително обстоятелствени и адекватни на историческата реалност обзори за разоя на българското църковно-национално движение от пролетта на 1856 до есента на 1858 г. съдържат в: Ников, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и остижания. С., 1971, 114–141; Маждракова-Чавдарова, О. За отношението на българската уржоазия към Хатихумаюна от 1856 г. – ИПр, 1977, № 5–6, 252–253; Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40-те – 60-те години на XIX в.). – ИПр, 1993, № 4–5, 23–25; Тодев, И. Църковният въпрос. – В: История на българите. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. С., 2004, 627–629.

² По-нататък в някои случаи използвам популярната мётонимия Високата порта за обозначаване на султанското правителство.

³ В рамките на този текст Цариградската патриаршия е именувана с още два популярни историческата и богословската книжнина термина – Вселенски престол или Великата църква.

Успоредно с разрастването на българското движение за пълна църковно-национална самостоятелност Високата порта активизира усилията за осъществяване на реални реформени действия в управленската система на Цариградската патриаршия. С оглед на тази нелека дейност, в началото на април 1857 г. султанското правителство отправя до патриарх Кирил (1855–1860 г.) специална буюрултия⁴, в която припомня постановленията на Хатихумаюна относно необходимите реформи в статута и управлението на немюсюлманските общности⁵. Специално са визирани чл. 2 и 3 от текста на популярен държавен акт, предвиждащи всяка призната християнска общност да изльчи свой представителен орган – „съвет“ (conseil във френския вариант на акта)⁶, който да започне да заседава след съответно одобрение от правителството. Под пряко наблюдение на делегиран султански чиновник въпросният „съвет“ трябва да утвърди нов регламент за избор на патриарх и на митрополити, нови правила за достъп до управленските структури на Патриаршията, нова процедура за инвестиция на висшето духовенство. Следвайки нормите на Хатихумаюна, същият орган е задължен да промени реда на събиране на църковните данъци и такси, като фиксира конкретни годишни заплати на висшите духовници, съизмерими с ранговете и отговорностите им. Нови принципи трябва да се въведат и в управлението на нерелигиозните дела (affaires temporelles във френския вариант на акта) на християнските общности. Това управление трябва да се поеме от избираеми съвети, съставени от миряни и духовници, членове на съответната общност⁷. Припомняйки споменатите изисквания на Хатихумаюна, правителствената буюрултия препоръчва на Вселенския престол максимално бързо да определи състава на един конститутивен орган – патриаршески „съвет“, който да се заеме с преустројване на хилядолетната институция.

Както личи от представеното накратко съдържание на буюрултията от април 1857 г., реформената дейност на заседаващия под пряко правителствено наблюдение „съвет“ би трябвало да доведе до създаване на нов устройствен документ, по който по-нататък да се управляват както Патриаршията, така и подведомствените ѝ християнски общности. Без да влезе в противоречие с духа и традициите на православието, този устройствен документ обективно би активизирал все по-напиращите тенденции за секуларизация на духовната власт. Секуларизация, осъществявана с еднаква на-

⁴ Буюрултията е писмена заповед, издавана от великия везир или друг високопоставен администратор, действащ на правителствено равнище.

⁵ Текстът на въпросната буюрултия е погуляризиран и на български език веднага след боянването ѝ. – Цариградски вестник, г. VII, бр. 324, 13 апр. 1857.

⁶ Тук употребявам термина съвет в кавички, защото той не се налага в по-нататъшните словесни комуникации, свързани с трудното прокарване на частични реформи в Патриаршията в края на 50-те години на XIX в. от представително събрание, именувано в българската обществена среда с термина патриаршески събор. При какви обстоятелства се стига до този терминологичен избор вж. по-долу в основния текст на статията.

тойчивост и от правителствените власти, и от регионалните светски елити. Съзнавайки ясно споменатата тенденция, патриарх Кирил и неговият синод правят всичко възможно, за да саботират прилагането на въпросните два текста от Хатихумаюна. Въпреки това, под натиска на засилващото се недоволство от страна на българските епархии⁸, султанската власт се разпорежда за скорошно съставяне на патриаршески „съвет“, който да включва не само синодални архиереи и столични фанариоти, но и „представители на всичките или [поне] на по-главните епархии“⁹.

На 6 ноември 1857 г. министърът на външните работи и изповеданията отправя поредна разпоредба до Цариградската патриаршия¹⁰. В нея са преповторени постановленията на бюбурултията от април същата година, като е предписана процедура, по която ще се осъществи избор на членове на реформения „съвет“ към Вселенския престол. Препоръчано е новият орган да започне в скоро време заседанията си под наблюдението на упълномощен султански чиновник. Разпоредено е „временният и особен съвет“ към Патриаршията да включва в състава си следните групи лица – седем митрополити, десет светски лица, излъчени от столичните „първенци“ и от еснафските организации, както и делегати от еялетите, в които има православни общности. Всички членове на конститутивния орган са избираеми. Единственият, присъстващ в състава му „по право“ член, е цариградският патриарх. Не е направено изключение дори и за осмината геронти – представители на близкостоящи до столицата епархии, ползвавши се до 1859 г. с привилегията да бъдат постоянни членове на патриаршеския синод¹¹. По отношение на десетте столични представители е предвидено те да се излъчат по следния начин – християнските „първенци“ да определят десет кандидата, еснафските организации – също десет, а правителството да подбере от двата списъка по петима делегата, които да включи в окончателния състав на форума. Доста по-сложна е системата за определяне на светските лица от провинциите, които предстои да заседават в патриаршеския „съвет“. Те би трябвало да се излъчат чрез тристепенни избори на ниво каза, санджак, еялет от неосъждани лица, ползвавши се с авторитет пред съгражданите си и разполагащи с определено материално състояние. Както при предлагане на столичните делегати, така и при излъчване на провинциални-

⁸ Идеята, че „българските жалби“ са „главна причина“ за начеването работата на патриаршеския събор от 1858–1860 г. битува широко във тогавашната публичност. – Съвременна летопис. – Български книжици, г. III, 1860, кн. I, с. 3.

⁹ Цариградски вестник, г. VII, бр. 326, 27 апр. 1857.

¹⁰ Вж. български превод на разпоредбата в: Цариградски вестник, г. VIII, бр. 354, 9 ноем. 1857. Процедурата по избор на делегати за патриаршеския събор е описана подробно и в: Бурмов, Т. Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902, 57–58.

¹¹ Въпросните геронти оглавяват следните епархии – Дерконската, Халкидонската, Никомидийската, Ираклийската, Кизическата, Ефеската, Никейската и Кесарийската. От средата на XVIII в. до лятото на 1859 г. те разполагат със значими привилегии, които в хода на патриаршеския събор са отнети под натиска на правителството. – Бурмов, Т. Цит. съч., с. 66.

те членове на представителния форум, решаваща дума има султанската администрация – факт, свързан в случая с амбицията на правителството да парира силните антиреформистки тенденции, властващи в Цариградската патриаршия. С оглед на тази тенденция е осигурен числен превес на светските лица над духовниците, както и относителна съразмерност между броя на делегатите от столицата и броя на делегатите от извънстоличните административни центрове. Последните, както е известно, са по-податливи на манипулация от страна на правителствените власти.

Следвайки управленските правила на Ориента, процедурата за избор на участници в реформения „съвет“ се проточва почти година. Първите трудности са свързани с протестите от страна на Патриаршията за решаващата роля на Високата порта при определяне на десетимата представители на столичния светски елит, които ще решават съдбата на Вселенския престол. В крайна сметка, през август 1858 г. окончательният списък на въпросните десет „първенци“ е определен¹². В него фигурира и името на влиятелния сановник княз Стефан Богориди, който обаче формално не е представител на българския народ, а на фанариотския елит¹³. Следвайки желанието си да излъчат свой участник в тази своеобразна „гражданска“ квота, цариградските българи още в началото на 1858 г. отправят прошение до правителството с искане да представлят списък от петима души, от които в „бъдущий събор“ да се включат двама или трима¹⁴. Молбата им остава безответна.

След упорити опити от страна на патриаршеския синод за увеличаване архиерейската квота в „съвета“, през септември 1858 г. е представен списък от 10 митрополита, от които правителството трябва да определи седем. Към този списък е добавено искането за включване във форума на геронтите, които с основание са смятани за най-последователните крепители на консерватизма в Патриаршията. Сред утвърдените от Високата порта архиереи попадат седем влиятелни архиереи. След постигнат в началото на събора компромис, в заседанията са допуснати и геронтите. Там е и един митрополит, пряко свързан с дотогавашния развой на българския църковен въпрос – Неофит Солунски. Това е скандално отстранението от Търновска епархия владика, получил след прогонването си от старата българска столица право да оглави престижната Солунска епархия. Във форума участва и митрополит Кирил Адрианополски – архиерей, известен с подчертано прелинистически действия в Одрин и региона.

През август 1858 г. правителството отправя до местните власти разпоредба за активизиране действията по определяне представителите на от-

¹² Цариградски вестник, г. VIII, бр. 393, 23 авг. 1858.

¹³ Княз Стефан Богориди не успява да се включи пълноценно в работата на форума. Той се оттегля още в началото на ноември 1858 г. по здравословни причини, като на негово място е назначен гъркът А. Фотиади. – Цариградски вестник, г. IX, бр. 405, 15 ноем. 1858.

¹⁴ Въпросното обстоятелство е отразено в писмо на П. Р. Славейков (Цариград) до Н. Михайловски (Сливен) от 3 февруари 1858 г. – Литературен архив. Т. I. Петко Р. Славейков. С., 1959, с. 201.

делните еялети в патриаршеския „съвет“. Препоръчано е, след като получат пълномощията си, делегатите от провинцията да се отправят към столицата „колкото може по-скоро“, за да се заемат с възложената им задача и „да дадат конец на тая работа“¹⁵. Не без праяката намеса на администрацията по места, през септември процедурите по изборите завършват и към Цариград се отправят 21 делегата¹⁶ от различни части на Османската империя, в които живее компактно източноправославно население. В първоначалния списък на тези делегати попадат и двама българи – Хаджи Николи Минчоглу от Търново¹⁷ и Георгаки Стоянович Чалоглу от Пловдив¹⁸. Определени от пълномощниците им не толкова като представители на съответни административни области, а по-скоро като пълномощници на две от най-непокорните български епархии (Пловдивска и Търновска), двамата видни граждани на Търново и на Пловдив пристигат в Цариград¹⁹ без да са натоварени от сънародниците си с конкретни мандати. Въпреки това, те се включват в заседанията на патриаршеския форум с ясното съзнание, че ще им се наложи да отстояват българските национални интереси в една доминирана от проелинистически настроения среда²⁰.

В историческата ни книжнина съществува сериозна неразбория по въпроса кои други български представители участват в патриаршеския събор

¹⁵ Цариградски вестник, г. VIII, бр. 393, 23 авг. 1858.

¹⁶ Тази цифра, която в хода на патриаршеския събор претърпява малки корекции, е извлечена от: Петров, Н. И. Начало греко-болгарской распри и возрождения боярской народности. Киев, 1886, с. 71; Димитров, Г. Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение. Ч. I. С., 1894, с. 334.

¹⁷ Независимо че представителят им отстоява упорито и последователно интересите на своите съепархиони, от Търново още в началото на 1859 г. се чуват гласове, че най-голямата българска епархия е представена на събора несъразмерно – само с един „депутат“. – Цариградски вестник, г. IX, бр. 413, 1859.

¹⁸ Под влияние на фактическата грешка, допусната от П. Ников, част от изследователите твърдят, че пловдивски представител на този събор е д-р Стоян Чомаков. Ил. Тодев коригира тази грешка с основателни доводи. – Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Ч. I. Изследване. С., 2003, с. 121. Християните от Пловдивско между другото имат и още един представител – гъркът Димитраки Мичора. – Оустави общи за благоустройствението на делата церковни и народни на православните християни, подчинени Вселенскому престолу и подданни Е. В. Султану. Цариград, 1862, с. 19.

¹⁹ За делегирането на Хаджи Николи Минчоглу и Георгаки Стоянович не като представители на еялети, а на „по-главните санджаци“, е споменато в речта на д-р С. Карапеодори при закриването на събора, както и в отговора ѝ, съставен от Гаврил Кръстевич и разпространен като отделна брошура от името на търновския представител. – Хаджи Николи Минчоглу [Г. Кръстевич]. Отговор на словото на господина С. Карапеодори. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 14, с. 180.

²⁰ „Мандатът“ на Хаджи Николи Минчоглу е регистриран в „доверително писмо“, парafирано от съгражданите му на 14 юли 1858 г. – Попгеоргиев, Й. Материали по църковната борба. – СБНУНК. Т. XXII–XXIII. С., 1906–1907, 47–48. Георгаки Стоянович демонстрира представата си за своята депутатска мисия в частно писмо до братовчед си – д-р Стоян Чомаков, от 27 октомври 1858 г. – Шопов, А. Д-р Стоян Чомаков. Живот пейност и ...

от 1858-1860 г. Във връзка с това тук ще си позволя едно уточняващо отклонение. Част от историците, следващи логиката на Тодор-Бурмовия очерк за църковното движение, споменават трима български участници във форума – Хаджи Николи Минчоглу, Георгаки Стоянович и Илия Петров от Видин²¹. Присъствието на видинския представител е безспорно регистрирано в редица съвременни на събитията извори²². Той е споменат в цитирания „Отговор на словото на господина С. Карапеодори“, като там изрично е отбелоязано, че видинският представител си е „дал оставката“ преди края на форума след като се е „видял неспособен“ да изпълнява възложената му мисия²³. Не е изключено въпросният представител на българите от Видинския санджак (респ. Видинска епархия) да е делегиран след започването на заседанията. Към подобно предположение ме насочва един доклад на руския генерален консул във Видин Капитон А. Соколов до директора на Азиатския департамент Егор П. Ковалевски от 28 август 1859 г.²⁴ В документа се съобщава за натиск от страна на коменданта на видинската крепост при проведените избори за делегат, който трябва да се включи в работата на вече заседаващия патриаршески събор. Позовавайки се на протеста на местния българин Георги Йошев пред руската мисия, дипломатът съобщава, че има очевидни нарушения на установената процедура на избор, както и на изискването делегатът да е българин. В случая комендантыт е наложил своя креатура – влаха Иван (?). Независимо от разминаването на имената (Илия е заменено с Иван), в случая е очевидно обстоятелството, че „изборът“ във Видин е протекъл след започването на форума, като не е изключено предпочетението от властта „представител“ да е вlah, което обяснява и дистанцираността му от българската кауза. Към предположение за по-късното пристигане на видинския представител ме насочва и фактът, че под българо-босненското изложение до събора от декември 1858 г. се подписват само двама представители на българските епархии – търновският и пловдивският²⁵. Движеният

²¹ Бурмов, Т. Цит. съч., с. 58; Шопов, А. Цит. съч., с. 3; Косев, Д. Борба за самостоятелна национална църква. – В: История на България. Т. VI. Българско възраждане 1856–1878. С., 1987, с. 129; Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков..., Т. I, с. 121. Аз също в един неотдавнашен обзор се придържам към тази, струваща ми се доскоро най-стабилна теза по въпроса, но се наложи да я доуточня под „натиска“ на допълнително привлечени извори. Вж. твърдението ми за тримата изброени представители в: Бонева, В. Възраждане: България и българите в преход към Новото време. Шумен, 2005, с. 297.

²² Въпреки това, присъствието му на форума не е отбелоязано в редица съчинения. Вж.: Кирил митрополит Пловдивски. Паисий митрополит Пловдивски в църковно-народната борба. Пловдив, 1948, с. 75; Кирил патриарх Български. Граф Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследвания и документи. Т. I. С., 1958, с. 21; Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. (Принос към българското духовно възраждане). Пловдив, 1981, с. 206.

²³ Хаджи Николи Минчоглу /Г. Кръстевич/. Цит. съч., с. 181.

²⁴ Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876. Т. I. Ч. 1. С., 1987, с. 309.

²⁵ Текстът на този документ, който по същество ще бъде коментиран по-нататък

се близо до автентичните обстоятелства, свързани с хода на патриаршеския събор, Г. Г. Димитров също пише, че още в началото в дейността на форума активно се включват Х. Николи Минчоглу и Георгаки Стоянович, като „името на видинския или на софийския [представител] никак не се среща“²⁶.

По-късно към събора ще да се е присъединил и четвъртият български представител – софийският²⁷. Неговото присъствие е много слабо документирано в съвременните извори, но въпреки това внимателният прочит на някои тогавашни източници показва, че макар и за кратко, такъв делегат е присъствал на събора²⁸. „Софийският [представител] едва стигна надиря – неспособен и той“ – обобщава Г. Кръстевич в полемиката си с Г. Карапеодори²⁹. За по-късен избор на делегат от Софийския санджак (resp. Софийска епархия) споменава и Н. Геров в писмо до Г. Чалоглу от 11 март 1859. „Пишат ми от София – споделя Геров, – че дошла там заповед от Патриаршията да проводят непременно и по-скоро представител. Дали не щат да викат сега от [в]съде представители, та да ся намерят да подпишат онова, че е изработило събранието?“³⁰ Независимо че поставеният от пловдивския руски вицеконсул въпрос е по-скоро реторичен, твърдението, че е изискано делегиране на българин от София за участие в събора не е безоснователно. Известно е, че Геров е добре информиран дипломат, който поддържа постоянна кореспонденция с неколцина влиятелни софиянци. В своеобразен „репортаж“ от хода на форума, във втората си мартенска книжка за 1859 г. сп. „Български книжици“ изрично говори за „троица [български] представители – от Филибе, Търново и София“³¹. Безспорно свидетелство в споменатата насока е и една по-късна дописка от София, публикувана през

²⁶ Димитров, Г. Г. Цит. съч., ч. I, с. 334.

²⁷ За участието на четирима български представители в събора пишат категорично двама съвременници – Г. Кръстевич и д-р Христо Стамболски. Последният през 1859–1860 г. учи и живее в столицата и отблизо следи хода на патриаршеския събор. При все че Стамболски е склонен да понагласява спомените си, публикувани доста по-късно от реалния развой на събитията, тук съм склонна да му се доверя, и то най-вече защото свидетелството му се засича с писаното от Г. Кръстевич в края на събора. А по отношение информираността на Кръстевич за хода на форума и за българското участие в него, едва ли може да има никакви съмнения. – Хаджи Николи Минчоглу [Г. Кръстевич]. Цит. съч., с. 181; Стамболски. Х. Автобиография, дневници, спомени. Т. I. 1852–1868. С., 1927, с. 32.

²⁸ П. Ников се придръжа към тезата за четирима български представители на събора, като обърква имената на двама от тях – за пловдивски „назначава“ д-р Ст. Чомаков, а за софийски – П. Р. Славейков. Съобразявайки се с авторитета на безспорно най-влиятелния историк на църковния въпрос през XX в., много от следващите изследователи директно преповтарят неговата версия Вж.: Никос, П. Цит. съч., с. 143; Арнаудов, М. Иларион Макариополски и българският черковен въпрос. – В: Иларион Макариополски Митрополит Търновски 1812–1875. Биография, спомени и статии за петдесетгодишнината от смъртта му. С., 1925 с. 161; Кирил патриарх Български. Екзарх Антим I (1816–1888). С., 1956, с. 99; Генчев, Н. Цит. съч., с. 206; Маждракова-Чавдарова, О. Българското национално представителство..., с. 28.

²⁹ Хаджи Николи Минчоглу [Г. Кръстевич]. Цит. съч., с. 181

³⁰ Из архивата на Найден Геров. Кн. II. Кореспонденция с частни лица. М. п. с. 101.

март 1860 г. в „Цариградски вестник“. Тази дописка започва така: „Наш[ият] софийски представител при събранието на Патриаршията отдавна си е дал оставката и се е върнал в София. Учинил [е] он това по причина, че в това прочуто събрание нямало никаква управа въобще и особено за [в]сичко [она-
ва], що било предложено там от българските представители.“³²

Ще си позволя да изкажа мнение и по отношение конкретната личност на този представител. В спомените на Н. Е. Сапунов, отразяващи събитията в навечерието и в хода на Великденската акция, е отбелязано, че в патриаршеския събор като представител е участвал Пенчо Софийски. Софийски в случая не е фамилно име, тъй като пловдивският представител е назован Георгаки Филибелиели. Това засега е единствената достъпна ми податка за името на въпросния деец, който някои историци неоснователно свързват с Петко Славейков³³. По това време П. Р. Славейков е в Търново и няма никакво взимане-даване със софийската община. Объркването, както сполучливо отбелязва Ил. Тодев, се е получило от грешка в спомените на П. Кисимов за една негова среща със Славейков в столицата³⁴. В случая е по-логично да се предположи, че софиянци ще делегират някой виден свой съгражданин. При справка с някои документи на софийската община констатирах, че през първата половина на 60-те години в нейното ръководство неизменно участва местният българин Панчо Петрин Антонов, който в някои случаи се подписва с името Панче Антов³⁵. Нему многократно е възлагана отговорната длъжност на главен касиер на общината. С оглед принадлежността на този софиянец към управителното тяло на местната общност и с оглед на изричното твърдение от цитираната дописка, че софийският представител се е върнал в своя град, т.е. той не е цариградски българин, упълномощен да представлява софиянци, може да се предположи, че софийският участник в събора е именно влиятелният деец на местната община Панчо Антонов³⁶.

Представените данни оставят вън от съмнение факта, че макар и за кратко

³² Цариградски вестник, г. X, бр. 474, 12 март 1860.

³³ Сапунов, Н. Е. Първата българска църква в Цариград. В. Търново, 1999, с. 116.

³⁴ Тодев, И. Д-р Стоян Чомаков..., Ч. I, с. 121. По този въпрос вж. и непубликуваната монография на М. Арнаудов за П. Р. Славейков, съхранена в машинописен вариант в архива на учения. – НА-БАН, ф. 58к (Михаил Арнаудов), оп. 1, а. е. 387, л. 24–30.

³⁵ Динеков, П. София през XIX век. (до Освобождението на България). С., 1937, с. 102, 126, 132, 150. Шопов, А. Цит. съч., 504–509. Сред документите на общината фигурира и още един Панчо. Той е сарач и носи фамилията Лазаров. Панчо Лазаров се включва активно във финансирането на обществени начинания и неколкократно е бил спомоществовател на български книги. Въпреки това е трудно да се предположи, че софиянци ще делегират за участие в представителния форум един седлар, а не ковчежника на общината. Единични податки за обществените изяви на Панчо Лазаров Вж. в: Динеков, П. Цит. съч., с. 53, 56, 59, 73, 132, 277, 280, 283.

³⁶ Присъствието на този софиянец в ръководството на общината е регистрирано и в

в работата на патриаршеския събор е участвал и софийски представител³⁷. Напълно е възможно след бързото му оттегляне той да е заместен с видинския, който също се е отказал от делегатските си функции преди края на форума и така се е стигнало до твърдението на повечето съвременни източници, че в събора участват трима български представители. Това твърдение може да се окаже основателно, но като се има предвид, че едното „депутатско място“ по различно време е заемано от двама различни представители – първо от софийския, а после от видинския. Тук би могло да се изкаже предположение, че допълнителното кооптиране на софийския и покъсно на видинския представител се осъществява под натика на непрестанните български натяквания за слабо участие във форума на най-многобройния православен народ в Империята³⁸. Тези натяквания траскат Високата порта да пренебрегне първоначалната си разпоредба представителите на мирияните да са изльчени на принципа „по един от всеки еялет“. И четиридесета българи, които участват във форума формално са изпратени от по-малки административни области – санджаци. Реално обаче те действат като пълномощници на християнското население от съответните епархии – Търновска, Пловдивска, Софийска, Видинска. Самото изброяване на четирите епархии е достатъчно, за да стане ясно, че чрез разрешението за участие на българи от тези четири църковно-административни области в патриаршеския форум правителството се старае да направи поне малък „жест“ към едни от най-активните в антифандарийската си позиция български общности. Друг е въпросът, че този „жест“ се оказва категорично неработещ, тъй като минимализираното българското участие в реформисткия „съвет“ не само не усмирява бунтовническите духове в изброените (и поне в още няколко епархии), а засилва опозиционните настроения и на цариградския елит, и на провинциалните лидери.

В порядъка на уточненията е необходимо да се добави и една кратка бележка за именуването на патриаршеския форум, заседавал от октомври 1858 до февруари 1860 г. В тогавашната официална лексика на Вселенския престол той обикновено е назован с термина Народно събрание (Εθνική

³⁷ Наличната информация не позволява засега да се направи предположение кой точно е този представител. Това обаче в никакъв случай не е Петко Р. Славейков, както пише в изброените в бележка 28 текста. По това време П. Р. Славейков е в Търново и няма никакво взиманедаване със софийската община. Объркането, както сполучливо отбелязва Ил. Тодев, в случая се е получило от грешка в спомените на П. Кисимов за една негова среща със Славейков в столицата. – *Тодев. И. Д-р Стоян Чомаков...*, Ч. 1, с. 121.

³⁸ За факта, че през първите месеци от заседанието на патриаршеския събор представителите на българския народ са само двама, свидетелства и едно писмо от най-авторитетните цариградски лидери – Хр. Тъчилишов, Д. Гешов, Г. Золотович и Н. Тъчилишов до д-р Ст. Чомаков – от 12 януари 1859. В него изрично е отбелязано, че „двамата представители“ на българите са решили да не „потвърждават с подписите си никое дело съборно“, което се счете за противно на националните интереси. Пък и дори да го потвърдят, това би имало сила само за епархиите, от които са изпратени – Пловдивска и Търновска. – *Шопов, А.* Цит. съч., с. 552.

сунéлеустп). Българите обаче не приемат този термин, тъй като смятат, че народът, който по същество е представен на форума, е гръцкият. Затова в много от случаите тогавашният български печат говори за „гръцко събрание“ или „гръцко народно събрание“³⁹. Среща се и по-неутралната квалификация „събор от владици и миряни“⁴⁰. В някои от ситуацията, когато се проблематизира връзката между интересите на българския народ и патриаршеското събрание, се използва и ироничната формула „народний глаголемий събор“⁴¹, т.е. „така нареченият народен събор“⁴². Постепенно обаче в публичната лексика се утвърждава терминът патриаршески събор. Този термин присъства плътно както в печата и в кореспонденцията на българските църковни дейци, така и в по-късните мемоарни писания. Той е предпочтен и от съставителите на частично преведената съборна документация, публикувана през 1862 г. от Патриаршията на български език⁴³. Терминът събор до голяма степен е утвърден и в историописните интерпретации на споменатите събития. По тази причина по-нататък в изложението ще се придържам към него.

На 3 октомври 1858 г. първоначалният състав на патриаршеския събор, включващ 28 представители и патриарх⁴⁴, започва първото си редовно заседание⁴⁵. Високият църковен форум е открит със слово на патриарх Кирил. В словото са припомнени основните пунктове, по които трябва да се взимат конкретни решения, като целта в крайна сметка е да се подготви нов устройствен правилник на Патриаршията⁴⁶. Този правилник подлежи на утвърждаване от правителството, което в обръщението си до форума е посочило,

³⁹ Съвременна летопис. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 3, с. 46; Пак там, кн. 5, с. 70; България, г. I, бр. 24, 5 септ. 1859; бр. 51, 12 март 1860; Цариградски вестник, г. X, бр. 468, 20 ян. 1860.

⁴⁰ Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 6, с. 99.

⁴¹ Пак там, кн. 21, с. 387.

⁴² Подобна формулировка е използвана дори в официалния протест на българите от Търновска епархия срещу решенията на събора, отправен лично до патриарх Кирил и носещ дата 15 февруари 1860. – Попгеоргиев, Й. Цит. съч., с. 50.

⁴³ Оустави общи за благоустроението на делата церковни и народни на православните граѓани, подчинени Вселенскому престолу и подданни Е. В. Султану. Цариград, 1862.

⁴⁴ Тази цифра се получава така – 7 владици, 10 столични първенци и 11 представители от основните еялети. В нея не се включва патриархът, който участва по право в заседанията на събора. Списъкът на представителите, включили се във форума от самото му начало, е приложен към правилника на форума, утвърден на първите заседания. – Оустави общи за благоустроението на делата церковни..., 18–19.

⁴⁵ По-късно към този брой представители се присъединяват още 10 миряни от някои по-дальните санджаци. Така към края на 1858 г. цифрата на заседаващите възлиза на 38 души. Към тях допълнително, са приобщени и геронтите. В този смисъл, посочената от П. Ников – 45 представители, отразява най-широкия състав на форума. През лятото на 1859 г. представителите са отстранени, а някои от провинциалните представители си разотиват. През по-късните месеци броят на заседаващите варира около 30 души. Петров, Н. И. Цит. съч., с. 71; Г. Г. Цит. съч., ч. 1, с. 334; Ников, П. Цит. съч., с. 143.

⁴⁶ Цариградски вестник, бр. 401, 18 окт. 1858.

че ако новият църковен устав бъде приет единодушно от всички членове на събора, той ще бъде утвърден във вида, в който бъде депозиран пред Високата порта. В делови порядък въпросното обръщение открява шест основни пункта, по които правителството очаква представителният орган да се произнесе. Преформулирани накратко те звучат така: 1) Изработване на нови правила за избор на патриарх, митрополит и епископи. 2) Определяне начина на съставяне на смесен съвет към Патриаршията, който да се състои от духовници и миряни; разграничаване на духовните от недуховни (светски) функции на институцията, като светските се поставят под управлението на смесения съвет и подлежат на контрол от страна на правителството. 3) Определяне заплати на патриарха и на владиците в съответствие със „степента и нуждите им“. 4) Обсъждане и фиксиране на данъците, които християнското население подлежи да плаща, като точно се посочат начините на събирането им. 5) Взимане на решение по въпроса за дълга на Патриаршията към правителството, като се определи начин, по който ще се съберат необходимите суми за изплащането му. 6) Посочване какво точно съдействие ще търси Патриаршията от правителството за събиране на регулярните данъци, както и на средствата, чрез които ще се изплати дългът. В правителствената инструкция изрично е посочено, че съборът не трябва да засяга въпросите на „богослужението“, т.е. каноничните и литургични аспекти на православието, а само „веществените работи“ на църквата, т.е. управлението, финансирането със светската власт⁴⁷.

Както личи от еднозначните препоръки, централната власт очаква от форума да преустрои из основи управленския модел на консервативната институция, като засили участието на светски лица и фактори при вземането на кадрови, финансови и други административни решения. Тази тенденция определено не се харесва на фанариотския елит, чиято реална власт над християните в Империята предстои да бъде ограничена. Едва ли е случаен фактът, че в края на първата си реч пред събора патриархът проронва сълзи, припомняйки значимостта на реформените действия, които ще трябва да бъдат предприети⁴⁸.

Българите посрещнат новината за началото на събора с не по-малки резерви. Техните лидери са скептични относно способността на патриаршеската институция да се самореформира отвътре – макар и под силния натиск на правителството. Същинските притеснения на църковно-народните дейци произтичат от съзнанието за почти нищожната възможност на сънародниците им – участници в събора, да повлият върху взимането на едно или друго решение. При все това в началото действията на пловдивския и търновския представител са повече от конструктивни. Още в хода на първите заседания Г. Стоянович Чалоглу провежда неофициални разговори с по-видни свои колеги – гърци. Той лансира неизменните искания на епархиите

⁴⁷ Оустави общи за благоустроението на делата церковни..., 8–11.

⁴⁸ Цариградски вестник, г. IX, бр. 401, 18 окт. 1858.

– за „единородни владици“, за „славянско богослужение“ и за съхраняване суверенитета на местните общини при управление на учебното дело. Макар и да получава уклончиви отговори, пловдивчанинът смята, че е целесъобразно българският „народен въпрос“ да бъде поставен открито в хода на съборните дебати⁴⁹.

Според утвърден на първото заседание принцип, патриаршеският събор заседава ежеседмично – в петък. Този модел на работа създава предпоставки за разпростиране работата на форума в пределите на три календарни години – от октомври 1858 г. до февруари 1860 г. Начинът на изработване и утвърждаване на решенията също е пределно усложнен. Почти по всеки основен въпрос се формират комисии, които подготвят проекторешенията. Следват обсъждания в пълен състав, консултации с ресорния министър, нови обсъждания и т.н. Тази витиевата процедура не е отхвърлена от правителството, което чрез нея получава възможност за пряко или косвено въздействие върху оформянето на всяко конкретно решение⁵⁰.

Първите заседания на събора имат за предмет процедурата на избор на патриарх. След продължителни обсъждания, към края на ноември 1858 г. е постигнато относително единодушие около правилата, които ще се следват при определяне предстоятеля на Вселенската църква след евентуално освобождаване на патриаршеския престол. Предвидено е епархиалните митрополити и синодалните членове да направят съответни номинации, в хода на които да останат трима кандидати. Те би трябвало да се подложат на гласуване от избирателна колегия, включваща целия състав на синода, смесения съвет, светски лица от столицата и от епархиите. Последната квота предполага възможност за участие в избирателната колегия и на българи, изльчени от митрополитски градове като Търново, Пловдив, София⁵¹. Въпреки това, правилата за избор на патриарх не допускат никаква реална възможност до този пост евентуално да достигне архиерей от български произход. При все че осигуряват пълната доминация на елинизма над патриаршеския престол, описаните правила срещат опозиция от страна на най-консервативните представители⁵². Независимо от това, те залягат в окончателния

⁴⁹ Вж. писмото на Г. С. Чалоглу до д-р Ст. Чомаков от 27 октомври 1858. – Шопов, А. Цит. съч., 567–568.

⁵⁰ В случая е интересно да се отбележи, че секретарят на руското посолство в Цариград Евгений Новиков още в началото на събора откроява ясната тенденция за изземване правомощия на Патриаршията от административната власт. В обстоятелствената си записка до Петербург от 18 ноември 1858 г. по тези въпроси, Е. Новиков квалифицира въпросната тенденция като „революция“, изразяваща се в „поглъщане на църквата от страна на държавата“ („l'absorption de l'Eglise par l'Etat“). В контекста на тези небезоснователни съждения, българската инициатива за разширяване на църковно-народния суверенитет за сметка на решително сuspendираните от светската власт патриаршески правомощия и имунитети, е израз на продуктивна политическа прозорливост. Вж. цитирани оценки на Е. Новиков в: Русия и Българското националноосвободително движение..., Т. I, кн. 1, с. 225, 234.

⁵¹ Цариградски вестник, г. IX, бр. 406, 22 ноември 1858.

⁵² Пак там, г. IX, бр. 405, 15 ноември 1858.

текст на патриаршеския устав в описания вид⁵³.

През ноември и декември 1858 г. е обсъдена и процедурата за определяне на епархиални архиереи. Под натиска на духовниците е предвидено при освобождаване на дадена епархия новият митрополит да се избере от синода, като се съблюдават строги изисквания по отношение образоваността, моралния облик и престижа на евентуалните кандидати. Изтъкната е и препоръката да не се прибягва до местене на митрополитите от катедра на катедра, за да могат да се стабилизират връзките им с епархиотите.

Следвайки вековните си традиции, патриаршеският елит не проявява склонност да внесе съществени изменения в начина, по който се определят епископите и митрополитите на православната църква. Тази позиция е подложена на критика от страна на представителите на „славянските области“ – българите Хаджи Николи Минчоглу⁵⁴ и Георгаки Стоянович Чалоглу, както и босненеца Габро Башкович. През декември 1858 г. те депозират пред събора писмено мнение по въпроса за начина, по който „ще се избират и поставляват архиереи по различните на царството епархии“⁵⁵. Основните елементи на това мнение са следните: 1) За владици на дадена епархия трябва да се определят духовници, които владеят до съвършенство „вехтия и говоримия език“ на своите епархиоти⁵⁶. 2) Да се възстанови раннохристиянският принцип, при който „архиереят се избира чрез гласоподаване на всичките в епархията отлични клирици и мирци“, а да се ръкополага от патриарха или от негов наместник. 3) На всеки архиерей да се определи „някоя съразмерна и праведна за препитание годинщина [заплата]“.

Зад цитирания българо-босненски документ несъмнено стоят възгледите на широки обществени среди. Този факт се потвърждава от разпространеното през декември 1858 г. в печата мнение на одринските българи за хода и правомощията на събора⁵⁷. Той прозира ясно и в публикувана в началото на януари полемична статия на П. Кисимов. В нея младият интелектуалец проблематизира легитимността на форума, на който голямата Търновска епархия е представена само от един делегат⁵⁸. Особено показателно е писмото на група пловдивчани до участващите в събора българи, носещо дата 12 декември 1858 г.⁵⁹ В началото на този интересен документ е изразено учудване, че „най-многочислената част от християнското население [славянските области] се представлява [на събора] само от трима, а по-малочислената

⁵³ Оустави общи за благоустроението на делата церковни..., 22–31.

⁵⁴ През цялата 1859 г. Хаджи Николи Минчоглу води кореспонденция с търновския учител Н. Златарски. В нея, макар и периферно, са засегнати някои от аспектите на съборните дебати. – НБКМ–БИА, ф. 783, оп. 1, а. е. 56, л. 12–26.

⁵⁵ Пълният текст на документа е публикуван в рубриката „Съвременна летопис“ на сп. „Български книжици“. – Български книжици, г. II, 1859, 227–234.

⁵⁶ Зад това искане несъмнено се крие традиционната претенция за „единородни“ архиереи.

⁵⁷ Димитров, Г. Г. Цит. съч., Ч. I, с. 336.

⁵⁸ Цариградски вестник, г. IX, бр. 413, 10 ян. 1859.

⁵⁹ Шопов, А. Цит. съч., 378–380.

лената част – от 30 души“. Отдавайки това положение на вездесъщата фанариотска политическа ловкост, пловдивските граждани призовават българските представители в хода на дебатите да се придържат към няколко основни искания: 1) Българите да получат право да „съучастват“ в избора на патриарх. 2) Митрополитите да се избират от епархиите, като в епархиите, „където поселението е изключително българско“ за митрополити да се определят „природни българи“; в смесените епархии митрополитът да е от народността на преобладаващото население, а за по-малобройната група православни да се назначава епископ – тяхен сънародник. 3) Да се даде точна сметка как е направен патриаршеският дълг и ако парите не са послужили за „някаква полза на народа ни“, категорично да се откаже участие в изплащането му. В края на посланието пловдивчани призовават представителите да внимават, защото „от настоящето събрание зависи крайнето уреждане на черковните ни работи и след едно решение неблагоприятно за нас не остана ни вече [...] правдина да можем да ся оплачем“. С оглед на изтъкнатото обстоятелство е препоръчано, при евентуален неблагоприятен за българската кауза развой на съборните дела, търновският и пловдивският представител да подадат протест и след това да се оттеглят. Така би била избегната опасността решенията на форума да разпрострат своята юрисдикция върху разбунтувания се срещу патриаршеската власт народ. Зад тази прозорлива препоръка се крие умението на пловдивските дейци за pragmatично осмисляне на заплетената политическа ситуация, в която попада църковният въпрос с начеването на патриаршеския събор. Тя, макар и в едиширихи, задава очертанията на сценария, в който българските лидери ще вместят драмата на църковното движение веднага след завършката на събора.

Българо-босненският документ провокира остра полемика на съборното заседание от 19 декември 1858 г.⁶⁰ Духовниците и голяма част от миряните гърци не приемат идеята за намеса на светски лица при определянето на митрополити и епископи⁶¹. Спорът рефлектира върху темата за качествата на действащите по българските земи митрополити и върху въпроса за езика за богослужението. По този въпрос пловдивският представител депозира отделно изложение до форума, което, по думите му, предизвиква „много трепирни“⁶². Патриаршията обаче се оказва подгответена за обстоятелствен отговор. Пред съборните членове е представен списък с черкви и епархии, в които към тогавашния момент се служи предимно на църковнославянски

⁶⁰ В краткословен порядък този спор е отразен в една полемична статия на Ив. Снегаров, писана по повод становището на гръцки богослов по схизмата от 1872 г. – Снегаров, И. Българската схизма от гръцко (еладско) глемище. – Духовна култура, 1946, кн. 3–4, с. 29.

⁶¹ Развоят на този дебат е представен накратко в: Петров, Н. И. Цит. съч., с. 71. В книгата си цитираният руски автор се позовава на архива на архимандрит Пьотр Троицки – предстоятелят на руската черква в Цариград, който по това време е в османската столица и следи отблизо работата на събора.

⁶² Вж. писмото на Г. Чалоглу до д-р Стоян Чомаков от 19 януари 1859, в което става дума за въпросното изложение и за „препирните“ върху него. – Шопов, А. Цит. съч., с. 569.

език. Окончателното гласуване на съответните уставни текстове е отложено⁶³. В крайна сметка решаващата дума при определянето на архиерейте остава на синода, като в чл. 5 на новия патриаршески устав е записано, че архиереят трябва да знае гръцки, турски и славянски език в зависимост от областта, в която се назначава. Тази формулировка по-късно е тълкувана като отстъпка пред българите, но „жестът“ е прекомерно символичен, за да стане основа за помирение.

В хода на 13-то заседание на патриаршеския събор (9 януари 1859 г.) са взети решения за устройството на синода. Регламентиран е неговият 12-членен състав, който ще се формира на ротационен принцип от епархиалните архиерей. Отменено е правото на геронтите да бъдат неизменни членове на синода. Това право е запазено само за патриарха, но и той не може да взима съществени управленски решения без санкцията на 12-те синодални старци⁶⁴. Правомощията на синода са сведени до тясноцърковните въпроси – йерархически, догматически, литургически, канонически. Всички останали управленски функции на Патриаршията, свързани с гражданското, имущественото и семейното положение на православните християни в Империята, са прехвърлени на новоучредения смесен съвет. На едно от следващите заседания е решено подобни смесени съвети „да се съставят по епархиите под председателството на местните владици“⁶⁵. Уреден е въпросът за конструирането и действието на епархиалните смесени съвети. Посочени са начините на тяхната комуникация с патриаршеския смесен съвет и със синода. Така – под прекия диктат на Високата порта основната част от привилегиите и имунитетите на Вселенския престол, утвърдени от първите турски султани – са прехвърлени на смесените съвети, които са светски по същество институции. Формално ангажирани със структурата на Патриаршията, смесените съвети са доминирани от светски личности, натоварени със светски правомощия и контролирани от светската власт. Осьществената по тази линия секуларизация е важна предпоставка за размаха на светското българско църковно-национално движение.

На 14-то заседание на патриаршеския събор (16 януари 1859 г.) са утвърдени в почти окончателен вид текстовете в устава, третиращи задълженията на митрополитите, епископите и смесените съвети по отношение грижата за обществените училища в епархиите. Постулирани са и строги изисквания, които архиерейте трябва да спазват при ръкополагане на енорийски свещеници⁶⁶. Тези разпоредби са интересни с оглед на българското църковно движение от две гледни точки: 1) Затова, че записаните в тях права и задължения на митрополитските и епископските институции в хода на

⁶³ Окончателното гласуване на текстовете за процедурите за избор на патриарх и владици става в самия край на събора – през декември 1859 г. То е отразено в българския печат със съответни критични бележки. – Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 21, с. 387–388; Полезно към българите известие. – Цариградски вестник, г. X, бр. 463, 26 дек. 1859.

⁶⁴ Цариградски вестник, г. IX, бр. 413, 10 ян. 1959.

⁶⁵ Так там, г. IX, бр. 419, 21 февр. 1859.

⁶⁶ Так там, г. IX, бр. 414 от 17 ян. 1859.

зредстоящото отстраняване на патриаршеските архиереи се прехвърлят върху местните общини. 2) Поради факта, че аналогични функции на архиерейската власт и на смесените съвети залягат в утвърдения през 1871 г. Устав за управлението на Българската екзархия⁶⁷. Следователно, в случая става дума за черпене на конструктивен опит от постановленията на злополучния за Патриаршията събор, провокирал решението за фактическо дезавуиране на властта на Вселенския престол над българската етническа територия.

Успоредно с хода на съборните заседания, в началото на 1859 г. сред част от българските лидери се ражда идея за организиране на общонационална акция, чрез която ясно да бъдат оповестени претенциите на нацията по църковния въпрос⁶⁸. Инициативата е на цариградските дейци, но фактическото ѝ ръководство е поето от пловдивските българи – Христо Гешов, Павел Куртов, Никола Чалики, д-р Стоян Чомаков. На 12 януари 1859 г. Хр. и Н. Тъпчишеви, Г. Золотович и Д. Гешов изпращат до Пловдив пространно писмо, в което споделят опасенията си от опасностите за българската кауза, произтичащи от фактическата изолация на търновския и пловдивския представител в хода на съборните заседания. Те посочват, че столичните дейци са затруднени да действат по искането за „архиереи единородни, избираеми от народа ни непосредствено“, тъй като те не са конкретно упълномощени да „представляват никаква епархия“. Препоръката им е да се изпратят „десетина представители“ от различни митрополитски средища, които веднага със столичните дейци да отстояват българската кауза пред правителството и пред Патриаршията⁶⁹. Убедени в полезното на направеното предложение, пловдивчани веднага изпращат писма до по-големите средища на църковното движение. В тези писма е лансирана концепцията за национално представителство, съчетана с една допълнителна идея – да се състави, подпише и депозира в правителствената канцелария прошение, което да сповести по недвусмислен начин българската воля за църковна самостоятелност. Желанието е това да стане в пряка успоредница със съборните заседания, като така на колективната воля на проелинистическите среди в Патриаршията се противопостави колективната воля на българската нация.

Пловдивската инициатива е оценена като работеща и навременна от дейците в другия голям център на движението – Търново. Тамошните лидери заявяват пред д-р Ст. Чомаков, че споделят неговата „тъга за неправедното течение на работите в общенородния [патриаршески] събор“. „Ний още от началото на тойзи събор – пишат търновци – непрестанно мислеме с кой способ да дадеме отпор на това, което, ако премълчим, ще загубим вечно надеждата си и голям срам ще бъде за българския народ.“⁷⁰ В цитирана

⁶⁷ Устав за управлението на Българската екзархия. Цариград, 1874, 20–22, 26–30.

⁶⁸ В историческата книжнина тази акция е коментирана само от Н. Генчев, и то с много грешки и неточности. – Генчев, Н. Цит. съч., 207–208.

⁶⁹ Шопов, А. Цит. съч., 552–553.

⁷⁰ Пак там, с. 474.

ното писмо, изпратено от името на Кънчо Кесариев на 21 януари 1859 г., е препоръчано пловдивчани да напишат планираната „жалба“ до султана, като след това съберат подписи от града и от околните села, както и от Самоков, Скопие, Охрид и др., „Това като свършите вий – продължават търновци с препоръките, – ще ни изпратите жалбата. А колкото за отсам Балкане – навред да пишем и да я подпишем – [това] остава наша длъжност.“⁷¹ Успоредно с това търновци смятат, че е добре да се ангажира емиграцията. Предвидено е и популяризиране на българската позиция в националния и в чуждия печат чрез „вместяване статии в новините“.

По аналогичен начин реагират на пловдивското предложение за съставяне на общонационално прощение и казанлъчани. Техните лидери Стоян Груюлу и Костадин Хаджи Колъев в писмото си от 29 януари 1859 г. окачествяват „това предприятие“ като „свято“. Те препоръчват прошението да бъде съчинено ясно, за да звучат в него по недвусмислен начин „българските желания“. „Най-след – настояват те, – или искаме тий права, за да имаме равен глас в Патриаршията в[ъв] [в]сичките ѝ работи, [акто] и български пастири, или, ако не [е] то, да ни се изволи да си отделим духовенството.“⁷² В края на посланието си до пловдивските дейци казанлъчани молят да се запознаят с окончателния текст на „жалбата“ преди тя да бъде разпространена за подписване из епархиите. Тук е съществено да се отбележи, че преди да отговорят на д-р Ст. Чомаков Ст. Груюлу и К. Х. Колъев се консултират с търновци и със старозагорци.

В писмо от 4 февруари 1859 г. д-р Ст. Чомаков информира Хр. Тъпчилишов, че идеята за българско представителство в столицата е одобрена от много общини. Пловдивският лидер препоръчва цариградските българи да се свържат и с антипатриаршеските дейци в Македония – Скопие, Охрид, Велес, Битоля, Враня, които също да бъдат подканени да делегират свои участници в българския форум. В споменатото писмо готовеното представителство е провидяно като алтернатива на патриаршеския събор⁷³. По отношение позицията, която трябва да се поддържа от евентуалните български пратеници пред правителството, пловдивчанинът е категоричен: „[...] От всички страни, с които влизахме в споразумление относително за общото ни желание за встановление на народната ни черковна йерархия, получихме удовлетворителни отговори; отвъде показват най-жива готовност да съучасват за издействие на това спасително за нас дело.“⁷⁴ По всичко личи, че практически наложилият се чрез тази акция като общобългарски лидер на църковното движение д-р Ст. Чомаков съумява делово и решително да обедини редица митрополитски центрове и по-малки селища около концеп-

⁷¹ Пак там, с. 475.

⁷² Пак там, с. 261.

⁷³ НБКМ–БИА, IA – 6011.

⁷⁴ Писмо на д-р Ст. Чомаков до Хр. Тъпчилишов от 11 февруари 1859. – *Тодев, И.* Д-р Стоян Чомаков (1919–1893). Живот, дело, потомци. Ч. II. Документи. С., 2003, с. 19.

Зята за колективно действие по посока крайната цел на движението – пълна църковна самостоятелност.

Съществените затруднения възникват обаче при подготовката на „депутатската“ част от инициативата. В София, например, идеята „да подадем жалба всенародно“ е приета повече от радушно. В писмо до Пловдив от 15 февруари 1859 г. тамошните дейци заявяват, че са готови, след като получат документа, да осигурят подписи не само от митрополитския център и околните села, но и от Пирот, Брезник, Берковица⁷⁵. Софиянци обаче са изобъркани от предложението за делегиране на представители в столицата. Те са притеснени от финансовата тежест на едно такова мероприятие и от потенциалната реакция на властите спрямо него. Тези две съображения, по всяка вероятност, се оказват решаващи и за другите центрове. Така, през февруари 1859 г. предложението на цариградските лидери за съставяне на общонационално представителство по църковния въпрос постепенно е извършено вътре от концепцията за успоредно на събора общонационално действие. Определено по-жизнеспособна се оказва идеята за „общонационална жалба“. Оставена в ръцете на пловдивските лидери, тази идея е вложена в промислен проект за прощение, съхранен в работен вариант сред Стоян Чомаковата документация под многозначното заглавие „Частно мнение от невъзможно към възможно...“⁷⁶

„Пловдинският проект“ от 1859 г.⁷⁷ се състои от 10 параграфа, които предписват един съответстващ на българските интереси, но на практика не реализуем модел на съществуване на практически независима национална църковна йерархия, намираща се под формалното ведомство на цариградския патриарх. В него е предложено „всички български народ“ да има в Цариград един „духовен началник“ – архиепископ, избиран от средите на българското духовенство и ръкополаган от вселенския патриарх. Този първосвещеник трябва да заседава в синода, като „без негово участие какво ли бъде патриаршеско разпоряжение да ся почита незаконно и неоснователно“. В прошението е формулирано искане за създаване на отделна канцелатия към въпросния „духовен началник“, в която да се води документацията,

⁷⁵ Шопов, А. Цит. съч., 487–488.

⁷⁶ Пак там, 380–381. Текстът не е официално датиран, но както Ат. Шопов отбелязва, той е „мерен „в книжата от 1859 г.“ Обвързаността му с идеята от началото на 1859 г. за общонационално прощение личи най-вече от двойнственото съдържание, подсказващо липса на готовност да се скъса решително с Патриаршията преди съборът да се е произнесьл окончателно формулираните от правителството устройствени въпроси.“

⁷⁷ Предположението ми, че въпросният пловдивски документ е проект за общонационално прощение по църковния въпрос намира потвърждение в цитираното по-горе писмо на д-р Чомаков до Хр. Тъпчилешов от 11 февруари 1859. В него изрично е отбелязано следното: „Ние ни е, защо тая седмица не пристигнахме да Ви испратим, спротив обещанието си, да жалбата, която са работи да ся поднесе пред престолът на Н[егово] И[мператорско] въз[ложение], възлюблений ни цар; до седмица обаче щем Ви я испратим.“ – Тодев, И. Д-р Стоян Ч. II, с. 19.

свързана с българските епархии. Още по-ясен е принципът на обосновяване в предвидената процедура за определяне на архиереи. Те би трябвало да се избират от българския народ и духовенство и да бъдат посвещавани в духовен сан от българския архиепископ. „Един токмо български архиепископ – гласи чл. 9 на проекта – да има полно разпореждане и началническо надглеждане над епархиални[те] български владици, духовенство и народ к благо церкви и Божей християнския нравствености, а цариградското гръцко патриаршество да няма тамо ни едно вмешателство.“

Както личи от последния цитат, „пловдивският проект“ от 1859 г. предвижда практически пълно обосновяване на българите в църковно отношение. От много гледни точки обаче той се оказва по-скоро „невъзможен“, отколкото „възможен“. Визираната в него конструкция на църковно самоуправление, формирана на национален принцип, би била нереализуема най-вече заради смесения характер на повечето епархии, в които живеят българи. Практическата невъзможност за реализация на този проект произтича от фактическото отстраняване на Патриаршията от църковното управление на „българските епархии“, т.е. на голяма част от митрополитските средища, разположени в европейската част на Османската империя. Макар и привлекателна за българските лидери, една подобна концепция трудно би срешила подкрепата на сultанското правителство в началото на 1859 г., когато патриаршеският събор все още дава сигнали поне за привидна готовност на фенерския елит за реални реформи. Съзнавайки добре последното обстоятелство, ръководителите на църковното движение не се решават да реализират идеята за общобългарско прощение до Високата порта. Не се решават и да организират национално представителство в относително неясната политическа ситуация. Въпреки това, амбициозните действия на пловдивските лидери от началото на 1859 г. са показателни за готовността на църковните дейци да реагират бързо и решително на всяка промяна в съотношението на силите, диктуващо развоя на българския въпрос. Тя е любопитна и с оглед на факта, че в екстремални за движението моменти практически всички основни фактори на хоризонта на църковното движение се консолидират около идеята за пълно йерархическо обосновяване от Цариградската патриаршия.

За популярността на споменатата идея свидетелства едно неофициално писмо на търновеца д-р Васил Берон до представителя на епархията и негов личен приятел Хаджи Николи Минчоглу от 3 август 1859 г.⁷⁸ Докторът споделя, че с удоволствие е научил новината, „че в Цариград нашите съотечественици трудят се и действуват, щото да се възстанови и учреди нашата йерархия“. Припомнайки презиртелното отношение на гръцките митрополити към паството им, влиятелният общественик призовава българския участник в патриаршеския събор да действа „словом и делом за возобновлението на йерархиите ни“. Както личи, дори и след пропадането на опита за

⁷⁸ Попгеоргиев, Й. Цит. съч., с. 50.

ланиране на ново общонационално прощение, идеята за пълна църковна самостойност се е вкоренявала все по-здраво в средите на онези интелектуалици, които играят решаваща роля за насочване на общественото мнение в голямата Търновска епархия. Не по-различно е положението и в Пловдив, който през цялата 1859 г. категорично стои в центъра на антипатриаршеско движение в общонационален план.

Специфичен принос за популяризиране програмата-максимум на църковното движение по това време изпълнява и новопоявилият се вестник „България“ (1859–1863 г.)⁷⁹. Свързано пряко с проуниатската дейност на неговия редактор Драган Цанков, новото седмично издание бързо се превръща в трибуна на най-радикалните антипатриаршески настроения, засилващи се постъпително в столицата, в митрополитските средища и в другите центрове на българския обществен живот. В постоянната си рубрика „Поглед на българските работи“ и в многобройни дописки от различни селища вестникът представя в критична светлина разноредови прояви на патриаршеските поставеници по българските градове и села. Цветистият език и саркастичната тоналност на материалите засилват въздействието на иначе неосъбено изкусно разказаните истории за финансови злоупотреби, плътски претрещания, архиерейско високомерие и неприкрита злонамереност⁸⁰. Съответстващи на очакванията на читателската аудитория, едноизмерните очерци за в. „България“ създават предпоставки за видима ескалация на недоволството срещу гръцките владици, управляващи православното население по българските земи.

Възкачвайки се върху вълната на все по-разгорещаващите се антипатриаршески страсти във възрожденското общество, Драган Цанков достига сът прикрита към открита пропаганда на идеята за преминаване под властта на папството без промяна на църковните ритуали. Тази по същество униатска концепция намира израз в поредица от уводни статии, поставящи под съмнение легитимността на властта на Цариградската патриаршия над българската етническа територия. Особено видима антиправославна насоченост имат публикуваните в няколко поредни броя на в. „България“ статии,

⁷⁹ Една сравнително добра обща характеристика на в. „България“ – както от съдържателна гледна точка, така и от гледна точка на мястото му в тогавашния обществен живот, е направена в: Ковачева, М. Драган Цанков: Общественик, политик и дипломат до 1878. С., 1982, 70–117. Като цяло обаче, изданието присъства във възрожденското публично пространство определено по-многогласово, отколкото сме свикнали да мислим. В този смисъл, едно по-пространно изследване върху него би обогатило не само представите ни за предосвобожденската журналистика, но и за цялостния обществен фон в трудното за българското политическо възраждане начало на 60-те години на XIX в.

⁸⁰ В писмо до одринския си колега Н. Ступин от 11 август 1859 г. Н. Геров отбелязва, че причината в. „България“ де се приема добре от сънародниците му е позицията на изданието по църковния въпрос. „В материалите, печатани в него против гърците и гръцкото духовенство българите намират удовлетворение на своята ненавист към тях“ – обобщава пловдивски руски вицеконсул. – Документи за българската история. Т. I. Архив на Найден Геров (1857–1876). Ч. I. (1857–1870). С., 1931, с. 92.

обединени под две красноречиви заглавия – „Цариградският гръцки патриарх няма каноническа власт над България и над българите“⁸¹ и „Коя е основата на Цариградската гръцка патриаршия и на властта ѝ върху България и българите?“⁸² В първата статия са интерпретирани Отговорите на папа Николай по допитванията на българите и отношенията между Папството и княз Борис I. Направен е опит да се докаже, че владетелят – покръстител е направил единственият правилен избор за своя народ, поставяйки го под църковната власт на католицизма. По-сетнешните управленски обстоятелства – по думите на Др. Цанков – довели до промяна на тази йерархическа обвързаност и до преминаване на българската църква под властта на Цариградската патриаршия, са негативни за националното развитие. Във втората статия униатът „доказва“ с „факти“ от църковната история, че римският папа стои по-високо в йерархията на християнските първосвещеници от цариградския патриарх, т.е. преминаването под духовната опека на Вселенския престол през 870 г. не отменя зависимостта от Рим заради духовния приоритет на папата над цариградския патриарх. Зад тази зле скалъпена софистика прозират амбициите на толерираната от католическа Франция проуниатска група да подкопае устоите на православието у българите, експлоатайки силните антифанизиотски настроения на масите и ниската канонична култура на елита.

Униатските пропагандни атаки са посрещнати от двама добре подгответи в областта на църковната история и църковната доктрина интелектуалци – Гаврил Кръстевич и Тодор Бурмов⁸³. Още в августовския брой на сп. „Български книжици“ редакторът му Г. Кръстевич начева публикуването на един обширен памфлет, насловен „За цариградския патриарх“⁸⁴. Макар и разпространен в седем броя на списанието, отпечатани до края на януари 1860 г.⁸⁵, този полемичен материал е тясно свързан с патетиката на доктричните спорове от лятото и есента на 1859 г.⁸⁶ Той е подчинен и на някои по-общи

⁸¹ България, г. I, бр. 17, 18 юли 1859; бр. 18, 25 юли 1859.

⁸² Так там, бр. 19, 1 авг. 1859; бр. 20, 8 авг. 1859.

⁸³ През лятото на 1859 г. се забелязва и една интересна тенденция за преодоляване на някои персонални конфликти, възникнали между представителите на проправославната линия в църковното движение. Например, в писмо от 30 юли 1859 г. отличаващият се с не най-отстъпчив характер П. Р. Славейков предлага на Т. Бурмов да се помирят след малко вестничарско спречкане, за да бъдат единни в антифанизиотската борба. – Литературен архив..., Т. 1, 207–208.

⁸⁴ Съчинението „За цариградския патриарх“ е коментирано относително подробно в книгата ми за Г. Кръстевич, но в контекста на персоналната еволюция на възрожденецата като църковен дееп. – Бонева, В. Възрожденецът Гаврил Кръстевич. Шумен, 2000, 125–130.

⁸⁵ Кръстевич, Г. За цариградския патриарх. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 15, 487–468; кн. 16, 520–525; кн. 17, 532–543; кн. 18, 566–574; кн. 22, 708–716; г. III, 1860, кн. 1, 1–9; кн. 2, 45–59.

⁸⁶ В писмо до Т. Бурмов от 3 август 1859 г. Г. Кръстевич пише следното: „Трябва да се опровергаят основанията, [върху] що [Цанков] бращолеви противо цариградския патриарх“. – НБКМ–БИА, ф. 16, а. е. 178, л. 3.

идеологеми на църковното движение, присъщи на този специфичен етап от развитието му. Етап, свързан с три големи неясноти: 1) изхода от патриаршеския събор; 2) правителствената позиция по българските искания; 3) способността на столичните и на регионалните водачи за борба към конструктивни и ефективни действия.

Още в началото на своя полемичен текст Г. Кръстевич заявява, че ще вземе отношение по „родилия се тия дни“ въпрос дали цариградският патриарх е „правилен и канонически“ и има ли той „някоя законна власт над България и българите“⁸⁷. Проявявайки неоспорима богословска вещина, османският магистрат доказва, че „константинополският архиепископ или Вселенският називаем патриарх е толкова правилен и канонически, колкото и Римският, колкото и другите троица восточни патриарси, [...] и най-сетне никой от тях няма наистина йерархическа или друга църковна власт връх никого от другите“⁸⁸. С тази теза са отхвърлени претенциите на римския папа за примат сред първосвещениците на всички християнски църкви и Г. Кръстевич се насочва към темата за историческия развой на църковното здминистриране на българските земи – от раннохристиянски времена до средата на XIX в. С коректни позовавания на исторически документи авторът показва как се формират раннохристиянските епархии върху българските земи. Представени са и обстоятелствата, при които се утвърждава автокефалността на българската православна йерархия – през Ранното средновековие при княз Борис I и през XIII в. при цар Йоан Асен II. Акцентирано е върху фактическата независимост на Охридската архиепископия от Цариградската патриаршия – от времето на император Юстиниан (средата на VI в.) до годината на обсебването ѝ от Вселенския престол – 1767 г. Позовавайки се на факта, че българите в миналото са разполагали с църковна автономия – в пределите на Търновската патриаршия и на Охридската архиепископия, Г. Кръстевич заявява, че християните от Търновска и от Охридска епархия биха могли да поискат от султана да възстанови това старо статукво. Опитът администратор обаче окачествява перспективите за положителен отговор като много слаби. Причината е, че османската власт е издала съответни разпоредби, с които е признала юрисдикцията на цариградския патриарх върху българските земи. В хода на задълбочаващия се църковен спор правителството едва ли ще се реши да „уничтожи или да зъмне назад тия Ермани и берати“, с които е легитимирало положението на Вселенската църква. Какъв е изходът? По мнението на Г. Кръстевич, преди да е завършил съборът трябва да се подаде „всенародно“ прошение от името на всички български епархии, чрез което да се поиска възстановяване на старата процедура за избор на владиците от миряните и духовниците на съответната епархия. Подобно решение е в правомощията на заседаващия в столицата – свещен форум и то ще доведе до важни последици – по-тясна връзка

⁸⁷ Български книжици, г. II, 1859, кн. 15, с. 457.

⁸⁸ Так там, г. II, кн. 16, с. 534.

между владика и паство, по-активна грижа на архиерейската власт за образователните учреждения в епархията, намаляване на данъчната тежест⁸⁹. Зад тези коректно дефинирани последици от евентуалното въвеждане на споменатата процедура несъмнено е скрита надеждата за фактическа българизация на висшия клир по етническата ни територия. Българизация, която в близка перспектива ще доведе до реално обособяване на самостоятелна църковна област. Убедеността на Г. Кръстевич, че така или иначе ще се стигне до пълно скъсване със структурите на Цариградската патриаршия е декларирана директно, но тъй като този процес няма да е бърз и лесен, той препоръчва следното: „[...] Догде си получат своя народна йерархия [българите] да си избират сами архиереите по реченият от вехто време установлени начин.“⁹⁰ Тук ясно личи двойната визия за развой на сложния църковен въпрос: 1) близката перспектива, предвиждаща възможност да се използва патриаршеският събор за прокарване принципа на изборност на архиереите; 2) далечната перспектива за пълно църковно-народно обособяване върху основата на „историческото право“ – традициите на Търновската патриаршия и/или Охридската архиепископия⁹¹.

По времето, когато е отпечатана последната част от памфлета „За цариградския патриарх“ (началото на 1860 г.), редактор на сп. „Български книжици“ вече е магистърът по богословие на Киевската духовна академия Тодор Бурмов. Непосредствено след последния откъс от материала на Г. Кръстевич бившият габровски учител⁹² представя своята визия за близкосрочния развой на църковния въпрос. Той счита, че претенцията за изборност на архиереите е пределно минималистична, за да задоволи интересите на нацията. Позовавайки се на „законните права [на българите], съществуващи и потвърдени от древните времена“⁹³, Т. Бурмов защитава тезата, че трябва да се настои пред правителството за пълна църковна независимост. Основание за тази претенция той намира в историческото право и в евангелските текстове. Нещо повече, младият богослов е категоричен, че модернизиращото се публично право на Османската империя съдържа в себе си достатъчно предпоставки искането за пълно обособяване на българите в църковно отношение да се мисли като легитимно. „Независимостта ни от гръц[кото] духовенство – пише той, – освен че се основава на вярата ни, е и еще

⁸⁹ Так там, г. III, кн. 2, 50–52.

⁹⁰ Так там, г. II, кн. 17, с. 535.

⁹¹ Идеята за обвързване на претенцията за църковната независимост с автокефалността на Охридската архиепископия, изгубила своята независимост от Цариградската патриаршия едва през 1767 г., придобива все по-голяма популярност по това време. Вж. и статията на Й. Хаджиконстантинов-Джинот на тази тема. – Цариградски вестник, г. IX, бр. 420, 28 февр. 1859.

⁹² Т. Бурмов пристига в столицата през февруари 1860 г., поканен от цариградската община да редактира сп. „Български книжици“. Той веднага се заема с възложеното му занятие и от началото на третата годишнина броевете излизат под негова редакция. – Бурмов, Т. Спомените ми..., 344–349.

⁹³ Български книжици, г. III, 1860, кн. 2, с. 61.

една политическа правдина, която, като са е припознавала толкова време от сultани [в лицето на Охридската архиепископия], ся е потвърдила и в самият Хатихумаюн.⁹⁴ С това твърдение е направена категорична заявка за следващата стъпка, която ще бъде предприета в хода на пърковното движение – прокламиране на пълната църковна независимост. В потвърждение на концепцията за историческите основания на тази претенция, през 1859 г. и в началото на 1860 г. сп. „Български книжици“ отпечатва пълния текст на магистърската теза на Тодор Бурмов⁹⁵ – съчинението „За началото на разпространението и утвърждението на християнската вяра между българите“⁹⁶. С присъщата на богословските трудове вгълбеност в принципите на вярата, Бурмовият обзор добросъвестно проследява основните стъпки на утвърждаването на християнството по българските земи. Естественият акцент на съчинението е поставен върху два момента: 1) тясната обвързаност на княз-Борисовата църковна политика с православната доктрина; 2) процесът на эвоюването и отстояването църковната самостойност на българската йерархия през Ранното средновековие. С евангелски цитати, исторически факти⁹⁷ и логически доводи Т. Бурмов отстоява все по-популярната през втората половина на 1859 и началото на 1860 г. радикална концепция за изхода от затягащата се българо-патриаршеска разпра. Макар и по-умерено, гледището на Г. Кръстевич⁹⁸ също има своите основания. Те се упоминават най-вече за евентуалната възможност за извлечане на максимални за българската кауза ползи от хода на заседанията през лятото на 1859 г. в тежки спорове патриаршески събор.

Фактическото забавяне хода на съборните дебати с около половин година е резултат най-вече на спора около заплатите на владиците. Тази деликатна тема става предмет на обсъждане още в края на март 1859 г.⁹⁹ През април става ясно, че архиереите, подкрепени от мнозинството представители (общо 26 души), се изказват неодобрително по препоръката на правителството да бъдат фиксираны точни годишни заплати на митрополитите и

⁹⁴ Пак там, с. 63.

⁹⁵ Възвъзова-Каратеодорова, К. Тодор Бурмов. – В: Радетели за просвета и книжнина. С., 1986, с. 287.

⁹⁶ Бурмов, Т. За началото на разпространението и утвърждението на християнската вяра между българите. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 9, 274–286; кн. 10, 299–310; кн. 14, 425–436; кн. 15, 469–480; кн. 16, 503–510; кн. 17, 544–555; кн. 18, 575–582; кн. 19, 600–611; кн. 20, 634–641; кн. 21, 674–679; кн. 22, 717–723; кн. 23, 742–755; кн. 24, 742–755; г. III, 1860, кн. 1, 10–15.

⁹⁷ Системното позоваване на т. нар. „историческо право“ при обосноваване политическите претенции за е типично и за другите балкански християнски нации по това време. – Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980, с. 143.

⁹⁸ Спорът между Кръстевич и Бурмов по църковния въпрос намира косвено отражение във засменените между тях писма през 1859 г. От там ясно личи, че ориентацията на Кръстевич също умерени цели е свързана с опасение да не би прекомерното радикализиране на църковното движение да доведе до откъсване от лоното на православието. – НБКМ–БИА, ф. 16, № 178, л. 2–9.

⁹⁹ Цариградски вестник, г. IX, бр. 423, 21 март 1859.

епископите, за да се прекратят финансовите злоупотреби. Някои по-консервативни духовници определят самата дума „заплата“ като обидна за високото архиерейски звание¹⁰⁰. След среща на изльчена от събора делегация с Фуад паша обаче става ясно, че Високата порта няма да отстъпи от решението си да се фиксираат годишните доходи на висшите духовници, включително и на патриарха¹⁰¹. Под натиска на държавната власт е пристъпено към обсъждане на конкретни суми за евентуални годишни заплати на владиците, които в зависимост от големината и доходността на епархиите са разделени на седем групи. Предложените суми обаче се оказват прекомерни. Те варират от 165 000 гр. за най-приходоносните епархии¹⁰² до 30 000 – за най-бедните¹⁰³. Завишени се оказват и предложениета на архиереите за стойността на отделните данъци, които подлежи да бъдат събираны от епархиотите. Спорен остава и въпросът за начина, по който ще се събират данъците – направо от владиката или от определена от смесения съвет епитропия. Вследствие на прекомерните претенции на митрополитите и на насрещния натиск от страна на Високата порта заседанията през месеците май и юни се оказват повече от безплодни. В стремежа си да шантажира форума патриархът дори прави опит да подаде оставка, но инициативата му е оценена като несвоевременна от османската администрация¹⁰⁴. В началото на юли за пореден път е потърсено посредничеството на правителствената власт. Разбрал обаче, че не ще може да постигне целите си с убеждение, министърът на външните работи и изповеданията Фуад паша разсича възела на противоречията с административен натиск. На 6 юли 1859 г. той изпраща специално ираде до патриарха, в което се разпорежда шестима от най-упорствящите в непомерните си финансови претенции владици да бъдат отстранени от събора. Поводът за това решение е привидно благовиден – шестимата геронти са отсъствали от епархиите си твърде дълго и това лишавало тамошните християни от надеждна духовна опека. Независимо от съпротивата на Халкидонския, Никомидийския, Ефеския, Кизическия, Ираклийския и Деркоския митрополит, те са отстранени от работата на събора и въпросът за заплатите на висшите духовници е решен бързо и конструктивно¹⁰⁵. Ус-

¹⁰⁰ Димитров, Г. Г. Цит. съч., Ч. 1, с. 338. Според свидетелството на пловдивския представител Г. Чалоглу, духовниците в събора смятат, че фиксираният месечен приход е унизителен за положението им. Още от първите заседания те започват да агитират останалите представители в полза желанието си „приходите им да се оставят както по-напред“. – Шопов, А. Цит. съч., с. 570.

¹⁰¹ Цариградски вестник, г. IX, бр. 425, 4 апр. 1859; България, г. I, бр. 5, 25 апр. 1859.

¹⁰² За митрополита на Търновска епархия се предвижда най-голямата заплата – 165 000 гр. По този повод представителят Хаджи Николи Минчоглу споделя в писмо до своя приятел Н. Златарски, че подобна сума би била сериозна тежест за българите, живеещи в селищата, които са подведомствени на търновския митрополит. Писмото е с дата 20 април 1859 г. – НБКМ-БИА, ф. 783, оп. 1, а. е. 56, л. 18.

¹⁰³ Цариградски вестник, г. IX, бр. 427, 18 апр. 1859; бр. 429, 2 май 1859.

¹⁰⁴ Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 13, 264–265.

¹⁰⁵ Бурмов, Т. Българо-гръцката църковна разпра..., с. 97.

поредно с това в заседанията на форума се включват и тримата източни патриарси – Александрийския, Антиохийския и Йерусалимския. Тяхното присъствие придава по-голяма тежест на взиманите решения.

В утвърдения от форума патриаршески устав залягат относително високи суми за владишви заплати, които би трябвало да се набавят от строго фиксирани данъци и такси, събиращи под контрола на епархийските смесени съвети. Някои данъци са отменени. Отпадат и таксите за ръкополагане на свещеник и за освещаване на храм. В текста на новия устройствен акт влиза постановление, че се унищожават всички „случайни архиерейски приходи, под каквото и име да са били те известни“¹⁰⁶. Тези мерки предполагат въвеждането на по-строг ред и на по-голяма отчетност при формиране доходите на митрополитите и епископите¹⁰⁷. Независимо от това решение, българите остават неудовлетворени в претенцията си за осезаемо намаляване на данъчното бреме¹⁰⁸ и за отчисляване на по-големи суми за обществени предприятия и благотворителна дейност¹⁰⁹. Същинският срив на доверието към патриаршеската власт обаче настъпва в хода на съборните дебати по въпроса за огромния дълг на Вселенския престол.

Нелицеприятната тема за дълга на Патриаршията е отлагана до последно. Тя влиза в дневния ред на съборните заседания през януари 1860 г. Следвайки препоръката на правителството, представителите се заемат да решат как да покрият заема от 7 млн. гроша, който Високата порта е отпустила на Вселенския престол за покриване на различни текущи разходи. Като изхожда от приблизителния брой на християнските семейства в епархиите, мнозинството решава всяко венчило да се обложи с извънреден данък от 7

¹⁰⁶ Лебедев, А. П. История греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени. Кн. I. Санкт Петербург, 2004, 326–327. Тук се позовавам на второто издание на този професионално написан обзор, появил се в края на XIX в.) Известният историк на Цариградската патриаршия А. П. Лебедев още в края на XIX в. констатира, че споменатите постановления на „пърковно-народното събрание“ имат „добра цел – оздравяване нравствената атмосфера в Константинополската патриаршия“. Той обаче наблюга и на факта, че новият данъчен ред предпоставя последвалия „голям крах зъв финансовото положение на патриаршията“. – Пак там, с. 327.

¹⁰⁷ Опасявайки се от подобна перспектива, част от митрополитите активизират дейността си по събиране на неиздължени от минали години данъци и на суми за текущата година. Особено упорит във въпросната дейност се оказва търновският митрополит Григорий. – България, г. I, бр. 16, 11 юли 1859.

¹⁰⁸ В хода на събора в българското публично пространство е лансирана идеята за рязко замаляване броя на патриаршеските епархии в европейската част на Османската империя. като примери са дадени Сърбия, Влашко, Молдова и Русия. Това намаляване би спестило на миряните разходи по издръжка на митрополити и на тяхната администрация. Предложението обаче дори и не достига да събора. – Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859, зн. 22, 414–415.

¹⁰⁹ В писмо до патриарх Кирил от 28 април 1859 г. конфронтirалите се с търновският митрополит Григорий старозагорци изрично настояват част от владишкия данък да бъде предаден на местната община като „милостиня в полза на училищата ни“. – Цариградски вестник, г. X, бр. 460, 5 дек. 1859.

гроша. При това положение – както отбелязва Г. Золотович, върху българите ще падне задължението да поемат основната част от сумата – около 7 млн. гроша¹¹⁰. Тази перспектива е повече от неприемлива за разбунтувалите се спрещу патриаршеските митрополити нация. Реакцията на българското общество е рязка и категорична. Дори и умереният „Цариградски вестник“ отбелязва, че „преогромният дълг“ от 7 млн. гроша е направен без знанието и одобрението на редовите епархиоти. „Съборът е народен – гречески, и следователно дългът треба да е такоже народен – гречески“ настоява изданието. След като българите са изключени от взимането на съществените решения за устройството на Патриаршията, „требва ли да соучастват и те сега и чужди долгове (борцове) да плащат.“¹¹¹ Тази основополагаща теза се превръща в съществена предпоставка за по-нататъшния развой на църковния въпрос. Тя се упава на изконния принцип на модерните социални системи – няма данъци без представителство. Принцип, подсилен от факта на нарастващото етно-политическо напрежение около църковния спор с Патриаршията. И изведен на преден план от очевидната неспособност на Вселенския престол за реалистична преценка на все по-отслабващите му позиции в пределите на българската етническа територия¹¹².

Изключително показателна за дезавуирания авторитет на патриарха и неговата администрация пред българския народ е историята около аргосването¹¹³ на свещениците в цариградската черква „Св. Стефан“ през лятото на 1859 г. Събитията се развиват по очакван за Вселенския престол начин. По правило, тъй като се намират в енорията на патриарх Кирил, за всяко богослужение свещениците от българската черква трябва да искат разрешение от протосингела на Вселенския престол. Разрешенията за бракове (вули) на българи, които предстои да се венчават в „Св. Стефан“, също се издават от патриаршеската канцелария. Пренебрегвайки въпросните правила, в началото на лятото българските свещеници благославят годежа на една двойка без съответна вула, заплатена при патриарха. Успоредно с това е извършено и погребение на българско дете „без да е повикан от Патриаршията и един гръцки поп“¹¹⁴. Изпълнението на тези две тайнства без съот-

¹¹⁰ Писмо на Г. Золотович (Цариград) до д-р Ст. Чомаков (Пловдив) от 22 февруари 1860. – Шопов, А. Цит. съч., с. 234.

¹¹¹ Цариградски вестник, г. X, бр. 468, 30 ян. 1860.

¹¹² В писмо до Т. Бурмов от 3 август 1859 г. Г. Кръстевич предвижда радикализиране на българските искания още преди взимането на окончателните решения на събора по устройствените и финансовите въпроси. Мотивът му е свързан с фактическата неспособност на Патриаршията да прави дори и най-малки отстъпки пред основателните претенции на епархиите. – НБКМ-БИА, ф. 16, а. е. 178, л. 2а-3.

¹¹³ Терминът е специфичен за църковната комуникация. Произхожда от гръцката дума ἀεροῦς (безработен, бездеен). С него се обозначава временното отнемане правото на свещениците да извършват богослужения.

¹¹⁴ Историята е описана подробно в „Български книжици“, като редакторът Г. Кръстевич оправдава постъпката на нарушителите така: „Българската черква има си свои попове и

ветната санкция на легитимната архиерейска власт (в случая патриарха, който се явява и архиепископ на Константинопол) е предпоставка на 11 юли 1859 г. патриаршеският протосингел да издаде аргос – забрана на българските свещеници да служат. И тъй като разпоредбата е за неопределено време, тя е последвана от бурно недоволство от страна на стотиците миряни, които са пристигнали в неделния ден – 12 юли – да се черкуват. „Надошли те да се черкуват българи – пише в спомените си Хр. Стамболски – започват да протестират велегласно и молят предстоятеля на църквата – владиката Иларион Макариополски, да свика общинарите, за да протестират пред правителството за тоя произвол на Патриаршията и да му искат щото последната да ся не намиса в черковните ни работи.“¹¹⁵

Тук трябва да се отбележи, че в действията на българските свещеници се съдържат елементи на нарушения на каноническото право. Епархийската система предполага съобразяване с авторитета на местния архиерей без оглед на етнически и други разделения. Този именно момент се оказва най-деликатният компонент при формирането на самостойната българска йерархия върху смесените по своя етнически характер територии, в които българското население е преобладаващо по брой и по компактност. Въпреки това, ситуацията е показателна за готовността на българите да рушат каноните в полза на своите национални интереси, да пропагандират постъпките си като правилни и да принуждават Патриаршията към отстъпки. Принудата в случая е осъществена чрез поредния натиск пред правителството. Свидетелят на тези събития – руският архимандрит Пьотр Троицки, отбелязва, че скоро след случката в столицата е разпространен слух, че българите са подготвили прощение до султана, скрепено с 1000 подписа и печата и съдържащо искане за „пълно отделяне от гръцката йерархия“¹¹⁶. Доколко този слух се упава на реалността, днес е трудно да се отговори, но той се оказва работещ. Още повече, че въпросният аргос е представен пред обществеността и дипломатите като „страшно осъщърбление на народността“ (пак по думите на архимандрит Пьотр Троицки). Вследствие на поредната заплаха за откъсване от Вселенският престол патриархът отменя забраната за богос-

владика, чрез които всяко си е изпълнявала и ще си изпълнява всичките свещенодействия етносително до всичките свои чада и членове българи, които тук живеят без да им ся опре или да им ся меси някой.“ – Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 13, 252–253.

¹¹⁵ Стамболски, Х. Цит. съч., Т. 1, с. 43. Казусът не е толкова еднозначен, колкото го представят Г. Кръстевич в „Български книжици“ (бел. 110) и Хр. Стамболски в спомените си.

¹¹⁶ Петров, Н. И. Цит. съч., с. 82. Подобно намерение звучи ясно и от страниците на списание „Български книжици“, редактирано по това време от минаващия за умерен лидер на търковното движение Г. Кръстевич. След като описва случката с отмяната на аргоса и патриаршеското извинение, той заключава, че Вселенският престол не държи на българите като на свои „духовни чада“. „Затова и българският народ – заключава Кръстевич – има всяко право да се оттегли от това патриаршество с помощта на правителството [...] и да се управлява под неговата защитна сянка от свое особено духовенство, както се е управлявал и по-напред.“ – Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859 кн. 13, с. 253.

лжение в българския храм¹¹⁷. Нещо повече – той се разпорежда да бъде подготвен един сингилон, според който българските свещеници получават „свобода да венчават, да кръщават, да вдигат смърт и да светят масло, да ходят да ръсят всякой нов месец по българските къщи и дюогени без никой да им препятства“¹¹⁸. Така, добре премислената провокация създава предпоставки за разширяване суверенитета на българските свещенослужители в столицата. Попътственото обаче е друго – осъществено е поредното „премерване на сили“¹¹⁹, което показва, че българите разполагат с голям потенциал за натиск спрямо Патриаршията. Потенциал, който до края на 1859 г. е частично насочен и към решаване на някои външни въпроси – организиране строителството на нов храм в столицата и разработване на концепции за решаване кадровите въпроси на евентуалната българска православна йерархия.

Едва ли е случаен фактът, че цариградските лидери подемат инициативата за организиране на общонационална акция за набиране средства за новата българска черква във Фенер точно през лятото на 1859 г. По това време, разбуненото от противоречивите новини за хода на събора българско общество проявява готовност за обединение около градивни национални каузи. Инициаторите на идеята за въздигане на новия храм срещат неочеквана подкрепа и от страна на Вселенския престол. лично патриарх Кирил се застъпва за получаване ферман за издигане на новата култова сграда. По молба на цариградската ни община патриархът отправя и подобаващо обръщение, съдържащо призови към християните да дарят пари за новия храм¹²⁰. Последното действие е жест, търсещ успокоение на създалото се напрежение между българския народ и патриаршеската власт в хода на все по-безплодните опити за поставяне на умерените църковни искания на славянските епархии на вниманието на съборното мнозинство. Успоредно с патриаршеското обръщение, сред по-големите селища е разпространено и послание в същия дух, съставено от името на „надзорителството на народната българска църква в Цариград“¹²¹.

Междувременно, ангажираният с изготвянето на архитектурния проект архитект В. Г. Фосати е съставил плана на храма¹²². През лятото на 1859 г.

¹¹⁷ Според К. С. Лилушвили, в полза на българите се намесва и руският посланик Ал. Лобанов-Ростовски, който е посъветван от митрополит Филарет Московски да подкрепи българите в искането им техните свещеници свободно да осъществяват традиционните за православното вероизповедание обреди. –Лилушвили, К. С. Национальноосвободительная борьба болгарского народа против фанариотского ига и Россия. Тбилиси, 1976, 65–66.

¹¹⁸ Цариградски вестник, г. IX, бр. 440, 18 юли 1859.

¹¹⁹ Соколов, И. И. Константинопольская церковь в XIX век. Опыт исторического исследования. Т. I. Санкт Петербург, 1904, с. 574. Вж. текста на обръщението в: Шивачев, А. Материалы за историята на българския църковен въпрос и храма „Св. Стефан в Цариград – Фенер. – Известия на Историческото дружество. Кн. VII–VIII. С., 1928, 184–185.

¹²⁰ Цариградски вестник, г. X, бр. 459, 28 ноември 1859.

¹²¹ Планът на изисканата във конструкцията и разпределението си кръстокуполна църква е публикуван по литографско копие от оригиналния чертеж в: Матеев, П. Първата пресъдена българска черква в Цариград. – Църковен вестник, бр. 20, 18 май 1935.

започват първите изкопни и укрепителни работи на определения за изграждането на новата сграда терен. Макар и по-трудно, въпросът със събирането на финансовите средства също се придвижва. От публикувания през януари 1860 г. отчет за приходите и разходите по общонационалния проект става ясно, че основните суми – около 900 000 гр., вложени в този начален етап на работата, са предоставени на общината под формата на заем от влиятелните цариградски търговци – братя Тъпчилещови и братя Гешови¹²². Останалите зари са събрани от общонационалната подписка и от дребни приходи на действащия храм „Св. Стефан“. Съобщенията в печата през втората половина на 1859 г., както и някои епистоларни текстове, показват, че в подписката се включват българи от различни краища на етническата територия – Търново и Габрово¹²³, Казанлък и Свищов¹²⁴, Плевен и София¹²⁵, Ловеч и Стара Загора¹²⁶. Своя лепта дават и цариградските еснафски организации¹²⁷. Парични дарения правят сръбския княз Милош и руския император Александър II¹²⁸. До края на 1859 г. от дарения са събрани почти 275 000 гр.¹²⁹ Така или иначе, в навечерието на Великденската акция строителните дейности категорично се уповават на споменатия по-горе кредит. Кредит, който другите приходи така и не ще успеят да покрият и който ще продължи да тежи на фактически нереализираната до Освобождението идея за издигане за български храм в столицата на Османската империя¹³⁰. Независимо от това, мащабната акция, инициирана от цариградските българи, изиграва конструктивна роля по отношение по-нататъшния ход на пърковното движение в българските епархии. Тя е интересна и с това, че дава повод на Вселенския престол да реализира последния акт на официозна „добронамереност“ спрямо разбунувалата се нация в хода на ритуала по полагане „основния камък“ на новата черква, осъществен на 25 октомври 1859 г. Тогава на мястото, където трябвало да бъде издигнат българският храм в столицата, е отслужен ососвет лично от патриарх Кирил. Според съвременни свидетелства, обредът е наблюдаван от около 2000 души – предимно българи. Събитието е зочетено от тримата източни патриарси – Калиник Александрийски, Йеро-

¹²² Цариградски вестник, г. X, бр. 460, 9 ян. 1860. Заемът, предоставен от споменатите търговци на общината, има дълга и непрекъсната следистория. Основните ѝ параметри са представени в: Давидова, Е. Из историята на заема за българската църква във Фенер – Цариград. – ИПр, 1994–1995, № 4, 84–108.

¹²³ Цариградски вестник, г. X, бр. 459, 28 окт. 1859; бр. 464, 1 ян. 1860.

¹²⁴ Пак там, г. X, бр. 471, 20 февр. 1860; бр. 474, 12 март 1860.

¹²⁵ Пак там, г. X, бр. 473, 5 март 1860; Динеков, П. Цит. съч., 200–201.

¹²⁶ Шивачев, А. Цит. съч., с. 202; 150 години Община Стара Загора. Документален летото 1849–1999. Ст. Загора, 1999, с. 21.

¹²⁷ Цариградски вестник, г. X, бр. 447, 5 септ. 1859.

¹²⁸ Русия и българското националноосвободително движение..., Т. I кн. 1, 334–335.

¹²⁹ НБКМ–БИА, IA – 8961.

¹³⁰ Повече за обстоятелствата около нереализираната идея за издигане на български храм в Цариград до Освобождението Вж. в: Темелски, Х. Българската светиня на Златния рог. – 2005, 55–69.

тей Антиохийски, Кирил Йерусалимски, както и от пребиваващите в Цариград синодални членове. Сред официалните гости са руският посланик Ал. Лобанов-Ростовски и сръбският капукехая Милан Петрониевич. „Основният камък“ на сградата е положен от сина на княз Стефан Богоориди – Никола Конаки-Богоориди. След това архимандрит Антим (бъдещият български екзарх Антим I) произнася „прекрасно слово, прилично на обстоятелствата“¹³¹. Зад лицемерното присъствие на патриаршеските архиереи на храмовото тържество несъмнено се крият надежди за неутрализиране на центробежните сили, тласкащи българите към реално откъсване от властта на Вселенския престол. Откъсване, което не се повлиява от патриаршеското свещенодействие върху основите на бъдещия български храм и което става видимо дори и чрез такива косвени действия като упоритите опити за откриване на училища за подготовка на български духовници, предприемани неколкократно в пълните с неизвестност месеци на 1859 г.

Скоро след лансиране на проекта за възстановяване на българската църковна независимост на преден план в публичното пространство е изтласкан проблемът за кадровото състояние на българското духовенство. Липсата на високообразовани в областта на богословието мъже е съзнавана като сериозна пречка пред пълноценното функциониране на една самостоятелна йерархия. В това отношение отправеното през 1858 г. прощение от архимандрит Йосиф Соколски до руския император Александър II, съдържащо предложение за създаване на „духовна академия“ при Соколския манастир, е повече от навременно¹³². И при все че идеята на амбициозния игумен остава нереализирана, опитите да бъдат спечелени руските официални кръгове за подкрепа на подобни концепции не спират. През 1859 г. Спиридон Палаузов отправя предложение до петербургския кабинет да поеме половината от разносите по обучението на български монаси от Търновска и Пловдивска епархия в руски духовни училища¹³³. Пак по това време са лансирани идеи за осъществяване на тиск върху Патриаршията да приеме повече българчета в богословското училище на о. в Халки, в което за петнадесет години от съществуването му са се обучили само четирима българи¹³⁴.

Подчертано по-конструктивен характер имат опитите за решаване на проблема в пределите на българската обществена среда. Без да чакат подкрепа отвън, през лятото на 1859 г. лидерите на Търновската община решават да учредят в епархийския център богословско училище¹³⁵. Обмислен е

¹³¹ Съвременна летопис. – Български книжици, г. II, 1859, кн. 20, 363–366. Събитието е описано подробно и в: Цариградски вестник, г. X, бр. 455, 31 окт. 1859; Стамболски, Х. Цит. съч., Т. I, 48–49.

¹³² Русия и българското националноосвободително движение..., Т. I, кн. I, 206–208.

¹³³ Петров, Н. И. Цит. съч., с. 52.

¹³⁴ България, г. I, бр. 1, 9 апр. 1859.

¹³⁵ Златарски, В. Мисълта за откриване на духовна семинария в Търново през 1860 г. и нейният неуспех. – Училищен преглед, 1931, № 7, 954–976. Ако трябва да бъдем коректни, е необходимо да отбележим, че идеята за създаване на централно богословско училище в Търново

ални сгради, подходящи за помещаването му. Направен е опит, с посредничеството на габровския учител Цвятко Недев Самарджиев, да бъде нает за преподавател в новото училище придобилият общенационална известност монах Неофит Рилски¹³⁶. От запазената кореспонденция между рилския духовник и габровския педагог личи, че проектът за търновското училище е доста напреднал. „Нашите градоначалници – пише на 22 март 1860 г. търновският учител Никола Златарски на Цв. Недев – ведно с митрополита са всеага совокупни и съгласни за това св. заведение и желаят го час по-напред да се устрои, но искат ведно с казата да го направят.“¹³⁷ Опитът да бъдат застажирани с издръжката на училището и близките до Търново селища заставя реализацията на идеята¹³⁸. Положението се усложнява след Великденската акция, когато Търновската община потъва в поредните разправии между про- и антивладишките дейци. Така опитът за създаване на богословско училище в старата столица пропада, а подготовката на кадри с богословско образование е оставена на самоинициативата на отделни семейства, на по-богати меценати, на емигрантските организации и на руската балканска политика. Скоро след краха на търновския проект е затворено и просъществувалото няколко месеца богословско училище към Кюстендилска епархия. Учредено по самоинициатива на митрополит Дионисий и поддържано с негови средства¹³⁹, след лансираното през юни 1860 г. искане на кюстендилци за отстраняване на митрополита, учебното заведение спира да функционира. Пак през 1859 г. се появяват предложения за създаване на богословско училище в Зографския манастир¹⁴⁰ и за организиране на „висше централно училище – институт“ в Одринска епархия¹⁴¹. Последното предложение е мотивирано с необходимостта от подготовка на учители в „народните училища“ и на свещенослужители.

Появили се в различни епархии и селища, проектите за учредяване на училища за подготовка на духовници свидетелстват за разширяващата се популярност на идеята за църковна самостоятелност. Тези проекти са косъзен знак за факта, че местните елити отчитат безспорните кадрови дефицити, пред които ще се възправи българското общество в хода на евентуално уч-

се появява още през пролетта на 1858 г. Вж. писмото на йеромонах Виктор от Зографския манастир до Н. Златарски с дата 30 март 1858. – НБКМ-БИА, ф. 783, оп. 1, а. е. 16, л. 7-9.

¹³⁶ Материали за историята на Българското възраждане. – СБНУНК. Т. VI. С., 1891, 461-465.

¹³⁷ Пак там, Т. XI. С., 1894, с. 774.

¹³⁸ От „окръжното писмо“, отправено от митрополит Григорий до „первоначалниците“ за селищата в епархиите на 15 декември 1859 г., създаването на богословско училище в Търново е представено като „богоугодно дело“, което трябва да бъде подпомогнато материално с „ежегодни спомоществования“ от общините в региона. – Цариградски вестник, г. X, бр. 469, 5 февр. 1860.

¹³⁹ Пак там, г. X, бр. 461, 12 дек. 1859.

¹⁴⁰ Пак там, бр. 441, 25 юли 1859.

¹⁴¹ Русия и българското националноосвободително движение..., Т. I, кн. 1, с. 250.

редяване на независима църковна йерархия. Те обаче остават нереализирани – не толкова поради липса на добра воля, а защото очертаващият се неблагоприятен за българските интереси изход от патриаршеския събор предполага мобилизиране на силите около друг тип общенационални инициативи.

С наблизаването края на патриаршеския събор на преден план в публичното пространство все повече се откроява темата за неспазването на принципа за пропорционалното представителство при комплектуване състава на събора. Още в началото на септември 1859 г. в. „България“ назовава форума „едно гръцко събрание“, в което българите са представени несъразмерно. „Понеже това събрание е гръцко народно – полемизира вестникът, – трудовете му трябва да са и те гръцки, приговорите [разпоредбите] му – гръцки, решенията му – гръцки.“¹⁴² Тези решения, по мнението на редактора Др. Цанков, по никакъв начин не могат да се считат за задължителни за българския народ, чието мнение не само не е представено в достатъчна степен, но и когато е внесено за обсъждане на съборните заседания, то е грубо пренебрегвано от мнозинството.

Опасявайки се, че след като съборните решения ще бъдат утвърдени от правителството те ще бъдат силом наложени и на българския народ, част от общините реагират своевременно. През ноември 1859 г. пловдивската община изпраща до правителството и Патриаршията протест, в който „показва, че българският народ не ся представлява в патриаршийски тойзи събор“ по подобаващ начин. По тази причина, за българите от Пловдивска епархия „делата на събора нямат никаква сила“ и тамошната общност в бъдеще запазва правото си да действа „според както народната полза го изиска“¹⁴³. Пловдивският протест е прочетен на съборното заседание от 4 декември, но той не променя хода на приближаващия към своя завършек проелинистически форум. В самия край на съборните заседания кръгът около д-р Ст. Чомаков лансира идея за подаване на втори протест от името на града и околните селища¹⁴⁴. Той обаче пропада.

Търновци също реагират своевременно на опита да им бъде наложен новия устройствен ред на Патриаршията. В писмо от 22 декември 1859 г. те информират своя представител Хаджи Николи Минчоглу, че не са съгласни с одобрената от събора процедура за избор на архиереи. Те остават при старото си исkanе – кандидатурите да се издигат от епархиите. Във връзка с това християните от старопрестолния град настояват съгражданинът им да не подписва никакъв документ и да им съдейства да подадат протест срещу въпросното решение. „И да ни проводите един тесвит [модел] за протест – завършват те, – защото тъй нашите граждани, както и [в]сичките епархиоти наши негодуват против решението на народното събрание и искат да имат

¹⁴² България, г. I, бр. 24 от 5 септ. 1859.

¹⁴³ Цариградски вестник, г. X, бр. 466, 16 ян. 1860.

¹⁴⁴ Шопов, А. Цит. съч., с. 223.

право да подават глас в избирането на търновски митрополит.¹⁴⁵ След съответна подготовка, протестът от името на жителите на Търновска епархия е съставен. Скрепен с подписите и печатите на граждани от Търново, Елена, Габрово¹⁴⁶, Дряново, Лясковец и Горна Оряховица, той е депозиран в патриаршеската канцелария¹⁴⁷. Успоредно с него е представен и протест до Високата порта¹⁴⁸. Още в началото на отправения до патриарха (в качеството му на председателстващ събора) документ протестиращите се разграничават от решенията на „достопочтеното народно називаемо събрание“, което „винаги е взимало пред очи веществените и народните интереси на гръцкото духовенство и на гръцкия народ“. Оттегляки доведено си от форума, търновци заявяват, че те няма да отстъпят „нито на една точка“ от претенцията си архиерейте да бъдат избирани от миряните и духовниците на съответната епархия. Непреклонното им искане е мотивирано от „явната наклонност към елинизма“, присъща на гръцкото духовенство, подвизаващо се на архиерейските катедри по българските земи. Едно добро решение би дало на българите „пълно и съвършено равенство съсрците“ при управлението на църковните дела. В противен случай, предложената в патриаршеските послания квалификация „чада възлюбленни на великата Христова църква“ става обидна за жителите на Търновска епархия и те вяма да се считат за членове на общността, ръководена от цариградския патриарх. Заявката за категорично дистанциране от съборните решения е изказана в индиректна форма и в протест до правителството. Там яречно е отбелязано, че няма да се отстъпи от искането „да ни ся даде в епархията равни права с гърците“¹⁴⁹. Без да съдържат пряка заплаха за скъсяне със структурите на Вселенския престол, и двата търновски протеста са достатъчно убедителни в заявлката си за непризнаване на новите устройствени правила, сътворени от събора – една позиция, която е на стълка от

¹⁴⁵ Попгеоргиев, Й. Цит. съч., 51–52. Оригиналът на документа се съхранява във фонда на Хаджи Николи Минчоглу. – НБКМ–БИА, ф. 49, а. е. 92, л. 10.

¹⁴⁶ От запазено писмо на търновския учител Н. Златарски до габровския му колега Цвятко Самарджиев с дата 13 януари 1860 г. личи, че текстът на протеста е съставен в Търново. Подписите са събрани от „верни хора“, които са разнесли документа по отбелязаните селища и са доставили в Търново печатите на просителите. – Материали за историята на Българското възраждане. – СБНУНК. Т. XI, с. 773. Вж. и: България, г. I, бр. 41, 1 ян. 1860.

¹⁴⁷ Поради значимостта и широкия си отзук документът е публикуван двукратно в тогавашния печат. – Цариградски вестник, г. X, бр. 469, 6 февр. 1860; Съвременна летопис. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 3, 45–48. Вж. текста и в: Попгеоргиев, Й. Цит. съч., 52–53.

¹⁴⁸ Съвременна летопис. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 3, 44–45; Цариградски вестник, г. X, бр. 470, 13 февр. 1860.

¹⁴⁹ Аналогична претенция звучи и в обзорна статия на сп. „Български книжици“, писана в началото на 1860 г. от новия редактор – Тодор Бурмов. Във връзка с постъпващите протести от страна на различни общини и епархии, редакторът заявява: „Нека побързат само и от други места да направят дължните искания пред правителството, защото сега е, както ся нещо пъти веки каза, удобно и благоприятно време за нашето изравняване с гърците в църковно отношение.“ – Съвременна летопис. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 1, с. 8.

прокламирането на църковна самостоятност.

Търновският протест е обсъден на 63-то заседание на патриаршеския събор¹⁵⁰. Появил се почти успоредно с темата за необходимостта от покриване на 7-милионния дълг на Патриаршията, документът е съпровождан с устна декларация на Хаджи Николи Минчоглу, че българите няма да участват в изплащане на тази огромна сума, тъй като техните искания не са зачетени при създаване на новите управленски основи на хилядолетната институция¹⁵¹. Последното обстоятелство разтревожва силно водещите личности във форума и този път се стига до сериозен дебат. Александрийският патриарх Калиник прави опит да отхвърли като неканонично искането за изборност на архиереите. Влиятелният мириянин д-р Константин Карапеодори се опитва да опровергае твърденията за проелинистическата политика на гръцките митрополити в българските епархии. Стига се и до крайъгълния въпрос за унищожаването на Търновската патриаршия и на Охридската архиепископия. Тук се намесва лично патриарх Кирил, за да лансира идеята, че Търновската патриаршия никога не е имала статут, равнопоставен на другите патриаршии, и че автокефалността на Охридската архиепископия е ликвидирана по молба на нейния представител, а не под натиска на Вселенския престол. След като дава достойни отговори на патриаршеските твърдения, търновският представител се връща към основната теза на своите упълномощители – българският народ не е представен съразмерно на форума и затова той няма да признае за легитимни решенията, взети от нелегитимното мнозинство. По отношение на извънредното облагане, с което се предвижда да се събере сумата за изплащане на патриаршеския дълг, на преден план отново е изведен принципът „няма данъци без представителство“ и Хаджи Николи Минчоглу заявява открыто, че няма да се подпише под съборните решения¹⁵². В устното си изказване той оповествява и искането Патриаршията да „даде онова, що толико неправедно от българите е отнела преди 93 години во время патриарха Самуила, сиреч да възобнови самоглавната Охридска архиепископия“¹⁵³. В последното заявление вече открыто звути искането за възстановяване църковната независимост на българския народ. Твърдата позиция на търновци намира израз и във факта, че на последното заседание на събора е внесен втори протест, съдържащ искания за изборност на архиереите¹⁵⁴. Отхвърлен е без обсъждания от мнозинството, давайки повод на българите да сменят езика на преговорите с езика на все-

¹⁵⁰ Дебатите по този проблем на 63-то съборно заседание са представени в цитираната по-горе полемична статия на Ив. Снегаров. В нея авторът се позовава на друга статията на гръцкия духовник Хрисант, който включва в обзора си обширни цитати от протоколите на събора. – Снегаров, И. Цит. съч., 30–31.

¹⁵¹ Цариградски вестник, г. X, бр. 468, 30 ян. 1860.

¹⁵² Снегаров, И. Цит. съч., с. 31.

¹⁵³ Цариградски вестник, г. X, бр. 468, 30 ян. 1860.

¹⁵⁴ Това обстоятелство е съобщено в заключителната реч на д-р Ст. Карапеодори. – България, г. I, бр. 51, 12 март 1860.

народното недоволство.

Изказаната от представител на най-голямата българска епархия претенция за реална църковна автокефалия определено стряска пропатриаршеските среди в столицата. В писмо от 15 февруари 1860 г. до Неофит Рилски бившият велешки митрополит Авксентий бележи, че „патриархът се намира в трудно разрешими усложнения и [в] голям лабиринт“. Той се опитва да заскара представителите на Търново и на Босна да подпишат решенията на събора, но едва ли ще съумее, тъй като те продължават да упорстват в искаанията си¹⁵⁵. Нещо повече – след пловдивския и търновския протест съборът е атакуван от аналогичен босненски документ¹⁵⁶. Скоро в протестната кампания¹⁵⁷ се включват и други „славянски“ епархии.

С дата 14 февруари 1860 г. са оповестени протестите на населението от Преславска (Шуменска) епархия, адресирани до великия везир и до Вселенския престол¹⁵⁸. Скрепени по подобие на търновските протести с подписи и печати на десетки християни от цялата епархия, документите отстояват искания, близки до декларирани от Хаджи Николи Минчоглу на 63-то заседание на събора. В тях има две важни новости: 1) официално се иска от патриарха да не се противи срещу волята на българите да си „основат една езардна българска йерархия“; 2) отправена е открита заплаха срещу Патриаршията, че ако продължава да се придържа към войнстващия си елинизъм, ще отговаря в настоящий и будущий век, ако би са случило [...] някое отцепление на българите от православната въсточна църква¹⁵⁹. Включчайки в играта с Фенер засилващата се опасност от прозелитизма, в началото на 1860 г. шуменци напипват един от най-перспективните козове, използван многократно в по-нататъшната „дипломация“ на църковното движение.

¹⁵⁵ Снегаров, И. Принос към биографията на Неофит Рилски. (Гръцки писма до него.) С., 1951, 414–416.

¹⁵⁶ Босненският представител протестира против: 1) високите заплати, предвидени за търновския и зворничкия митрополит; 2) високата такса за сключване на брак; 3) участието на босненския народ в плащането на патриаршеския дълг. Неговият протест носи дата 5 февруари 1860 г. и е публикуван изцяло в „Цариградски вестник“. – Цариградски вестник, г. X, бр. 177, 2 април 1860.

¹⁵⁷ Повратният характер на събитията, за които става дума тук, проличава ясно и в терминологичната промяна в именуването на документите, чрез които се представя общонародната воля. Преходът от прошения и жалби към протести и възражения е показателен за търковото самочувствие на нацията, обединена все по-твърдо около категоричното становище да не допусне налагане на неизгодни ней управленски модели в администрирането на търковните дела върху етническата ѝ територия.

¹⁵⁸ Текстовете им са публикувани в: Цариградски вестник, г. X, бр. 473, Запазено е и проводителното писмо, с което шуменци изпращат в столицата двата протesta, молейки сър. Тъпчишев да ги предаде своевременно на търновския представител Хаджи Николи Минчоглу. – НБКМ-БИА, ф. 49, а. е. 92, л. 13.

¹⁵⁹ Вж. по-подробната моя интерпретация на действията на християните от Преславска епархия в навечерието на Великденската акция в: Бонева, В. Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. В. Търново, 2002, 58–69.

Макар и след официалното приключване на съборните заседания, свой протест оповествяват и жителите на две големи кази, компактно населени с българи – Старозагорска и Казанльшка. Техният протест носи дата 15 март 1860 г. и е отправен до министъра на външните работи и изповеданията Фуад паша, от когото в най-голяма степен зависи правителственото утвърждаване на съборните решения. В старозагорско-казанльшкия документ е поискано Високата порта да не легализира „неправидните уложения на туй гръцко, а не народно събрание“, което вместо да върне на българите „безправедно усвоената им йерархия“ потъпква още повече техните „народностни правдии“¹⁶⁰.

На 28 февруари 1860 г. към Цариград потеглят и два протesta от Софийска епархия. Те са отправени до вселенския патриарх и до великия везир и чрез тях се оспорват „всичките решения на събранието при Патриаршията“¹⁶¹. Особеното на софийските протести е, че те носят подписите и печатите на тамошния митрополит Гедеон – един слабохарактерен грък, който в страховете си да не бъде отстранен от апетитния пост в навечерието и по време на Великденската акция не се дистанцира от антипатриаршеските изяви на своите епархиоти.

Съществуващите документални свидетелства показват, че инициативата за атакуване на правителството и на Патриаршията с протести произхождат от средите на цариградските българи. В писмо от четиридесета светски лидери на движението – Хр. и Н. Тъпчилещови, И. Гешов и К. Славчев до пловдивската община, отправено на 29 февруари 1860 г., е отбелязано, че независимо от формалния край на събора, необходимостта от изпращане на протести все още съществува¹⁶². Добре би било и от други епархии да се изпратят „такива протестации“, за да се възпрепятства одобрението на съборните решения от правителството. Посочвайки какво в най-общи линии трябва да се иска чрез въпросните „протестации“, четиридесета цариградски българи наблягат специално на ползата от „единогласие“ по основните въпроси на движението. Макар и бегло, те за пореден път изтъкват ползата от евентуално изпращане на представители на отделните епархии и общини в Цариград. От писмото определено вее съзнание за повратността на момента, както и воля за максимално оползотворяване на ситуацията в полза на българските интереси.

В края на 1859 и началото на 1860 г. антипатриаршески страсти владеят и населението на Самоковска епархия, което за пореден път се жалва на султана от произвола на своя владика (Дели)Матей. Искането на самоковчани е следното: „Да се [в]дигне съвсем Матея от нашата бедна епархия“¹⁶³.

¹⁶⁰ Цариградски вестник, г. X, бр. 476, 26 март 1860; България, г. II, бр. 53, 23 март 1860.

¹⁶¹ Цариградски вестник, г. X, бр. 474, 12 март 1860.

¹⁶² Шопов, А. Цит. съч., 556–557.

¹⁶³ Съвременна летопис. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 3, 49–51. Вж. и: Попгеоргиев, Й. Материалы по църковната борба. – СБНУНК. Т. XXIV. С., 1908, 233–235.

Аналогични са молбите на християните от Охридска епархия, които не одобряват нравствения облик на новия си владика Мелетий и искат да им се определи единороден архиерей¹⁶⁴. Извън официалните декларации по владишките въпроси в Самоковска и Охридска епархия, в неофициален порядък все по-упорито се лансират идеи да се представи искане за възстановяне статута на автокефалната Охридска архиепископия. Плановете по отношение на Самоков са още по-радикални. В писмо от 24 януари 1860 г. до брата Хаджи Гюрови в Самоков Костович Сичан-Николов предлага, ако исканията на съгражданите му за владика-българин не ще са удовлетворени, те да се отрекат от Патриаршията. „Да речете: Нямаме нужда от владика и не щем нито Велика[та] церква, нито патриарха ѝ да по-менуваме.“¹⁶⁵ Тази идея – по думите на Хр. Костович – е лансирана от „епитезите на българската църква“ в Цариград (т.е. от ръководителите на цариградската община), които след съответни разговори с патриарха са стигнали до извода, че на неговото упорство, трябва да се противопостави българската непоколебимост¹⁶⁶. В цитираното писмо до самоковчани е преподъщано да не се приема кандидат за владика, излъчен от Патриаршията. Ако не ще бъде удовлетворено искането им, те трябва да се „отхвърлят“ от Вселенската църква и така да дадат „един добър пример на другите български области“¹⁶⁷. Очевидно, във връзка с казуса „Самоковска епархия“ цариградските лидери разработват идеята за прокламиране на църковна независимост още преди края на събора. В случая те се водят и от съзнанието, че тази фаза на развитието на събитията едва ли ще е възможно да се повлияе решително върху изхода на продължилия година и половина форум. Водят също и от убеждението си, че мисията, с която са натоварени от мнозинството българи, предполага готовност да предложат алтернативи за действие във възможната по-заплитаща се ситуация около църковния въпрос. Интересното в случая е, че цитираното писмо на Хр. Костович показва ясно, че още в началото на 1860 г. ръководителите на движението са наясно с начина, по който трябва да се осъществи фактическото скъсване на йерархическите връзки с Вселенския престол – неспоменаване името на патриарха и непризнаване властта на назначените от него митрополити и епископи. В подобен дух са и разсъжденията на епископ Иларион Макариополски, споделени пред

¹⁶⁴ Протестът на охридските българи от 27 декември 1860 г. е подписан от 5000 епархиоти. ~~Последван от още два протеста – от 20 януари 1860 и от 2 февруари 1860, като под втория има 9000 подписа, а дължината му възлиза на 22 аршина.~~ – Димевски, С. История на българската православна црква. Скопje, 1989, 359–360.

Попгеоргиев, Й. Материалы по църковната борба. – СБНУНК. Т. XXIV, с. 236.

¹⁶⁵ В писмо от 28 декември 1860 г. до д-р Ст. Чомаков Н. Тъпчишев с основание съзира, че патриаршеският отказ от каквито и да било компромиси ще доведе до радикализиране на българите. „Колкото повеч[е] якоглави ся показвуват [фенерските лидери], толкоз ~~зато~~ – ~~зато~~ ще ги костува“ – Начов, Н. Из кореспонденцията на Н. П. Тъпчишев. – В: Сборник за Калоферската дружба. Кн. I, С., 1908, с. 89.

Попгеоргиев, Й. Материалы по църковната борба. – СБНУНК. Т. XXIV, с. 236.

младия Хр. Стамболски в края на 1859 г. Опасявайки се от активността на „пропагандите“ и от неотстъпчивостта на патриарха, българският църковен лидер все по-често е владян от мисълта „да се залови друг път“, т.е. „да не се признава духовната власт нито на Патриаршията тук [в столицата], нито на владиците в епархиите“¹⁶⁸.

Избирайки съзнателно пътя на окончателния разрыв с Вселенския престол, цариградските дейци съзнават ясно трудностите и препятствията, които ще срещнат. В хода на тази борба предстои да се уеднакват исканията на отделните региони и да се действа координирано. В такъв смисъл са и отправените препоръки от Г. Золотович до д-р Ст. Чомаков в писмо от 22 февруари 1860 г. Разтревожен от разнотоносните претенции на различните общини и епархии, видният цариградски българин препоръчва да се „състави“ едно „общо мнение“ по църковния въпрос и то да се отстоява във всички протести и прошения. „Инак сме мъртви“ – бележи Золотович и заявява, че ако в този момент не бъдат признати на българите „равенство по церковното управление“ трябва да се върви към борба за „независимо отделно духовенство“. Тази борба „ще е сила и мъчна; и тя трябва да се произведе законним образом“. Трябва да се покаже на правителството, че българите си познават правата и не са склонни да отстъпват от тях. Зад мъдрите съждения на влиятелния общественик личи готовността на цариградската общност да поеме отговорността за следващите неизбежни стъпки. Личи и ясно съзнание за трудностите, които предстоят и за препятствията, срещу които ще се наложи да се обединяват силите на всички български антипатриаршески средища и фактори. Между другото, първото препятствие от споменатия порядък вече се е възправило срещу волята на нацията за църковен суверенитет. То се изразява в категоричния антибългарски патос, овладял патриаршеския събор на последното му заседание от 16 февруари 1860 г. Патос, който притъпява тежките противоречия, раздирала месеци наред проелинистическия форум, и същевременно дава гласък на видимата консолидация на патриаршеската власт около силните антиреформистки тенденции, присъщи както на мнозинство от архиереите, така и на голяма част от светския фанариотски елит.

„Патриархический събор не върви добри – пише на 20 февръари 1860 г. „Цариградски вестник“. – В него раздор и непорядок владее. Всичи членове от самолюбие са обладани – тии по таков вид, они по друг. В предний пяток той събор заключи, какви, заседанията си и избра една комисия от осем члена, [която] да отиде на Високата порта и да ѝ занесе вси деяния, които събор е изследвал в тригодишное почти разсуждение.“¹⁶⁹ В цитираната бележка става дума за предпоследното – 64-то заседание на патриаршеския събор. В хода на неговите разгорещени дебати се открояват и още две опозиционни групировки, които по подобие на българските представители отказват да подпишат съборните решения. В тях се включват гърци – светски

¹⁶⁸ Стамболски, Х. Цит. съч., с. 53.

¹⁶⁹ Цариградски вестник, г. X, бр. 471, 20 февр. 1860.

лица и архиереи, които по различни съображения не са доволни от изработения от форума устав. Така се очертава перспектива правителството да внесе допълнителни промени в предоставените му за одобрение материали, тъй като според неговите инструкции, то си запазва това право, ако съборните решения не се одобрят единодушно от всички представители.

Воден от амбиция да демонстрира поне видимо единение на събора около взетите с мнозинство решения, един от най-компетентните по каноническите въпроси цариградски гърци – д-р Стефан Карапеодори, държи на заключителното заседание на форума (16 февруари 1860 г.) обобщаваща реч¹⁷⁰. В нея докторът окачествява „това наше народно събрание“ като унисално в историята на църквата. Резултатите са определени като сполучливи, достигнати при това без нарушаване на църковните канони и на правителствените инструкции. Влиятелният мириянин представя своята визия за причините, довели до обособяване на три основни групи представители, не-подписали съборните решения, като отделя специално място на българите. „А причината за отказването на братята българи [да сложат подпись под съборните решения] – е най-вече непознанието на заповедите на високата програма, непознание на службата и на приличността на това събрание.“¹⁷¹ Основният обем на речта е посветен на „опровергаване“ на няколко български тези – за злоупотребите на висшето гръцко духовенство; за несъразмерното представителство на българи и гърци на събора; за неканоничността на предложението за изборност на архиерейите; за откритата проелинистическа политика на гръцките митрополити и епископи в българските епархии. След съответните обосновки на своето гледище, д-р Ст. Карапеодори обобщава, че българите са постъпили така от неразбиране мисията на събранието. Отношението към тях е надменно, но не грубо и ругателно. Така влиятелният полемист се опитва да не отблъсне окончателно общностите, които стоят зад българските представители и зад протестната кампания, вешо-зиризирана от цариградския елит.

Словото на д-р Ст. Карапеодори елиминира всички възможности за евентуални компромиси по българските църковни претенции. Към края на февруари дори и умерени дейци като епископ Иларион Макариополски и Г. Кръстевич са на мнение, че трябва да се върви към разрыв с Патриаршията. Тази теза е популяризирана и от трите излизящи в столицата български периодични издания – сп. „Български книжици“¹⁷², в. „Цариградски вестник“¹⁷³

¹⁷⁰ Веднага след приключване на събора речта е публикувана на гръцки и на български като отделна брошюра и бързо е разпространена в столицата и в митрополитските центрове. Българският превод се появява малко по-късно на страниците на Драган-Цанковия в. „България“. – България, г. I, бр. 51, 12 март 1860; бр. 52, 19 март 1860.

¹⁷¹ Так там, г. I, бр. 51, 12 март 1860.

¹⁷² Бурмов, Т. Духът и стремленията на високото гръцко духовенство в Цариградский вархат. – Български книжици, г. III, 1860, кн. 4, 144–168; кн. 6, 235–236.

¹⁷³ Истинното положение. – Цариградски вестник, г. X, бр. 471, 20 февр. 1860; бр. 473, 5 март 1860; бр. 474, 12 март 1860.

и в. „България“¹⁷⁴. Подобни сигнали идват и от извънстоличните центрове на движението, част от които в протестните си декларации открито предлагат да се премине към практически действия за възстановяване на българската йерархия. В тази ситуация общонационалната непримиримост се отлива в постъпително ожесточаваща се „пропагандна война“¹⁷⁵.

В съответствие с правилата на „пропагандната война“, скоро след появата на печатната брошура, съдържаща словото на Ст. Карапеодори, в Цариград е разпространена българска брошура на гръцки език, озаглавена „Български отговор на словото на господин Карапеодори“¹⁷⁶. Текстыт ѝ е написан от добрия познавач на църковната история и на каноническото право Гаврил Кръстевич. Формално брошурата е оповестена от името на Хаджи Николи Минчоглу¹⁷⁷, подписан в края на изложението като „представител български“. Така чрез името на търновския „делегат“ в патриаршеския събор полемичните тези и политическите декларации, съдържащи се в брошурата, придобиват официален характер.

Следвайки принципите на конструктивната полемика, Г. Кръстевич обособява шест пункта, по които оспорва твърденията на С. Карапеодори. По отношение системата на избор на представители за събора Кръстевич настоява, че малкият брой български участници е резултат не на правителствените инструкции, а на патриаршеската недобронамереност. Отхвърлено е и твърдението, че Вселенската църква признава само пет патриаршии. С исторически доводи и с документални податки канонистът показва, че през различни периоди напълно легитимен автономен статут са имали както Търновската патриаршия, така и Охридската архиепископия. Г. Кръстевич не приема формалните доводи, с които неговият опонент е „оборил“ в словото си тезата, че Великата църква счита българския клир за „по-долен“, тъй като не го удостоява с архиерейска степен. Лесно е да се каже, настоява българинът, че православната доктрина не прави никакви различия на основата на народността. Това е само една формална декларация, тъй като различие се прави – и то при подбора на архиереи, които по правило са гърци. По отношение дейността на въпросните архиереи сред българското паство Г. Кръстевич доказва, че те тенденциозно „налагат гръцкия език и по църквите, и по училищата, и пъдят словенобългарският [език]“¹⁷⁸. В брошурата за пореден път е обоснована и легитимността на принципа за изборност на архиереите. Показано е, че в исторически план този принцип е изчезнал не

¹⁷⁴ България, г. II, бр. 50, 5 март 1860.

¹⁷⁵ Терминът е на Ил. Тодев и отразява точно нажежеността на полемиката по църковния въпрос в навечерието на Великденската акция. – Тодев, И. Църковният въпрос..., с. 631.

¹⁷⁶ Μετάφρασις ἐκ του βούλγαρικου. Απάντησις εἰς τόν λόγον του κιρίον Σ. Καραθεοδωρῆ. Κωνσταντινούπολεως, 1860.

¹⁷⁷ Българският превод на брошурата е публикуван на части в сп. „Български книжици“ – Хаджи Николи Минчоглу [Г. Кръстевич]. Цит. съч., – Български книжици, г. III, 1860, кн. 12, 104–107; кн. 14, 176–189, кн. 15, 200–219, кн. 16, 237–256

¹⁷⁸ Пак там, кн. 15, с. 216.

зоради своята неефективност, а поради доминацията на частни и групови интереси над общоправославните. След многобройните канонически доводи в полза на въпросния принцип отново е декларирана твърдата привързаност на българите към него. Изтъкнато е колективното им убеждение, че за да ся прекъснат неправдите и многото съблазни, трябва да се върне отдолешната система архиерейте да ся избират в епархиите си¹⁷⁹. Засегнат е и болезненият за Патриаршията въпрос за огромния паричен дълг, който следва в скоро време да бъде изплатен. Без излишни уговорки Г. Кръстевич заявява, че българският народ не може да се чувства ангажиран да отдели пари за покриване непомерните разходи на Вселенския престол. Той за по-теден път повтаря искането да се проучи „как, кога, от кой и за кой е напразен [дългът]“¹⁸⁰. Едва след като бъдат оповестени отговорите на тези питания миряните и духовенството на българските епархии ще могат да дадат отговор дали са готови да плащат. В момента те категорично се отказват от подобни ангажименти и са декларирали това чрез съответни протести и чрез публични изявления на представителите си.

След като оборва всички основни твърдения на С. Карапеодори, Г. Кръстевич изказва съжаление от името на своя народ, че патриаршеският събор е останал глух за „жалбите му против високото гръцко духовенство“ и че доктор минималистичните искания на милиони епархиоти „нито се удовлетвориха, нито ще се удовлетворят никога“ чрез доброволни отстъпки от страна на Патриаршията. При това положение „българите, като изгубиха вече съвсем довереността си към гръцкий клир и народ, и като усещат от друга страна собственото си народно честолюбие и достойнство, принуждават ся да отрекат и отхвърлят духовното властовование на гърците връх тях и да си напазват под широката сянка на Негово Султанско Величество собствена независима йерархия“¹⁸¹. В тази последната декларация се съдържа единозначният български отговор на шестнадесетмесечните умувания на фенерския елит върху новите правила, по които ще се управлява Патриаршията в условията на реформиращата се имперска система¹⁸². Този отговор задава параметрите на една очаквана – и за разбунтувалата се нация, и за пропатриаршеските среди, и за османската администрация – развръзка. Развръзка, чийто сценарий още в края на февруари 1860 г. е практически ясен и чийто основни действащи лица са се ангажирали с ролите, отредени им от историческия момент. Единствената неизвестност в случая витае около времето и място-

¹⁷⁹ Пак там, кн. 16, с. 247.

¹⁸⁰ Пак там, кн. 16, с. 249.

¹⁸¹ Пак там, кн. 16, с. 256.

¹⁸² Тук трябва да се отбележи, че идеолозите на патриаршеската теза по българския въпрос не остават длъжни и на тази брошюра. През есента на 1860 г. в Цариград е разпространена книга, в която за пореден път се излагат доводи против тезата за независимостта на Охридската архиепископия (до средата на XVII в.) и на Търновската патриаршия (до началото на XV в.). Систематизират се и „факти“, настояващи за „каноническото право на Вселенския престол върху православните черкви в България“. – България, г. II, бр. 85, 2 ноем. 1860.

то на предстоящото събитие. Съвсем скоро и те ще бъдат подбрани – и тъкмо по начин, който ще ги прикове към една неизчерпаема метафора – Българският Великден.

THE BULGARIAN CHURCH PROBLEM AND THE CONSTITUTIONAL COUNCIL OF THE PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE (OCT. 1858 – FEB. 1860)

Vera Boneva

In the beginning of her research, before proceeding with the detailed factual revealing of the events concerning the main problem, the author retrospectively reviews moments from the Bulgarian ecclesiastical movement in the preceded period, in order to found upon the thesis that in the spring and summer of 1856 this movement enters on a new phase.

The main exposition shows not only the discussions, but also the society's modes of the general items on which a decision should be given in order to finally work out a new organizations rules of the Patriarchate. Such problems to be discussed are: to set new regulations for the elections for Patriarch; determining the way of forming a compound council of the Patriarchate, that should consist of both the clerics and the lay brothers; to define the salaries of the Patriarch and the bishops; to discuss and set the taxes that must be paid the Christian citizens of the country; to make a decision concerning the debt owed by the Church to the government; to point out what particular assistance the Church may receive by the government for the collection of the regular taxes and how to raise the funds to pay the debt. It is emphasized on the main target of the Bulgarian ecclesiastical movement – full church independence.